

**Relieken in de
Nederlanden –
Relics in the Low
Countries**

Redactie: Hans Geybels

122E JAARGANG - 2021 | 2 (MEI - SEPT.)

volks- kunde

TIJDSCHRIFT OVER
DE CULTUUR VAN HET
DAGELIJKS LEVEN

ISSN 0042-8523

Uitgegeven met steun van de
Vlaamse overheid,
de Universitaire Stichting van België,
het Vera Himlerfonds en Musea
en Erfgoed Antwerpen vzw

Vlaanderen
verbeelding werkt

Redactie: lic. Paul Catteeuw (redactiesecretaris; Kontich),
lic. Sofie De Ruysser (Antwerpen), dr. Sophie Elpers (Arnhem),
dra. Roselyne Francken (Antwerpen), prof. dr. Hans Geybels (Leuven),
prof. dr. Marc Jacobs (Brugge), dra. Jorijn Neyrinck (Brugge),
dr. Maarten Larmuseau (Kessel-Lo), dra. Hilde Schoefs (Bilzen),
prof. dr. Annick Schramme (Berchem),
† dr. Albert van der Zeijden (Egmond aan Zee), dra. Els Veraverbeke (Gent),
prof. dr. Johan Verberckmoes (Heverlee)
Verantwoordelijke uitgever: dr. Jur. Paul Peeters ('s-Gravenwezel/Schilde),
lic. Sigrid Peeters (Oelegem/Ranst)
Beeld- en eindredactie: Paul Catteeuw & Johan Verberckmoes

Adressen

Redactie: J.B. Reykerslaan 28, 2550 Kontich, redactie@volkskunde.be
Beheer-Uitgeverij: vzw Centrum voor Studie en Documentatie,
Gillès de Pélichylei 97, 2970 's-Gravenwezel (Schilde), info@volkskunde.be

Jaarabonnement

Voor België: € 24,00 – buiten België € 30,00
Voor nummers buiten abonnement: info@volkskunde.be

Het tijdschrift *Volkskunde* werd opgericht in 1888 door August Gittée en Pol de Mont. In 1894 werd Alfons De Cock redacteur.

Van 1914 tot 1920 hield "Volkskunde" op te verschijnen. Daarna berustte de leiding bij Victor de Meyere, vanaf 1936 bijgestaan door Jan de Vries. Vanaf 1938 hebben Jan de Vries, Maurits De Meyer, Pieter Jacobus Meertens en Karel Constant Peeters het tijdschrift voortgezet samen met Jan Gessler en Paul De Keyser.

De nieuwe reeks begon met de 43e jaargang (1940-41). Vanaf 1967 werd de redactie geleid door P.J. Meertens en K.C. Peeters, vanaf 1972 aangevuld door Jan Theuwissen en Johannes Jacobus Voskuil.

Na het overlijden van K.C. Peeters werd vanaf 1976 de redactie geleid door Jan Theuwissen en Stefaan Top. Van 2008 tot 2020 was Stefaan Top eindredacteur.

In 2012 werd de reeks vanaf de 113e jaargang in zijn huidige vorm vernieuwd.

Vanaf 2021 leiden Paul Catteeuw en Johan Verberckmoes de beeld- en eindredactie. De redactie is interdisciplinair en Vlaams-Nederlands samengesteld.

Religieuze kunst als verzet en troost in de Tachtigjarige Oorlog

Een portret van de Utrechtse patriciërsfamilie Van Haeften.¹

Onlangs werd een nieuw mysterieus familieportret uit 1613 ‘ontdekt’ van de Utrechtse patriciërsfamilie Van Haeften in aanbidding voor het kruis met op de achtergrond een groepje mensen. Dit schilderij is het uitgangspunt van een gelaagd onderzoek, waarin ik de familiegeschiedenis plaats in een proces van onderdrukking en opstandigheid in het Noorden enerzijds en anderzijds een contrareformatorische, triomfantelijke samenleving na de herovering van de Zuidelijke Nederlanden door katholiek Spanje. In alle fasen van de Tachtigjarige Oorlog klampten roomsen zich vast aan door protestanten verworpen visuele en tastbare voorwerpen van devotie. Katholieke schilderijen, relieken, prenten en boeken (*catholica*) werden instrumenten om zich af te zetten tegen de protestante vernietiging van roomse beeldcultuur. Deze bijdrage zal met behulp van voorbeelden van materieel erfgoed (*memorabilia*) ingaan op de inzet en ‘lobby’ met deze propaganda-‘wapens’. Naast de krijgsoorlog werd aldus op ideologische wijze ook strijd geleverd: een ‘beeld-, boek- en reliekenoorlog’. Mede daardoor zou de artistieke productie een vlucht nemen, waarbij kunstenaars niet in hun creativiteit werden belemmerd en zo medekatholieken met diepreligieuze emoties van naastenliefde (*caritas*) en lijden aan elkaar verbonden.

Een bijzonder religieus familieportret

In particulier bezit bevindt zich een tot nu onbekend gebleven familieportret van de Utrechtse zeer roomse patriciërsfamilie Van Haeften uit 1613. Afgebeeld is een sober geklede familie in een nachtelijk duister, links de vader, rechts de moeder, met vijf kinderen gegroepeerd rondom de gekruisigde Christus. Uiterst links de schim van een kind, dat in de traditie van dergelijke schilderijen, zogenoemde memorietafels, jong is overleden. Aan de voet van het schilderij het familiewapen, met een schedel ten teken van de tijdelijkheid van het aardse (*vanitas*) en een boek: verwijzing naar de Bijbel. Het centrale thema is een meer dan gewone devotie voor het Christuskruis. Verering en devotie voor het kruis waren, zoals zal blijken, een verbindend en belangrijk gegeven in de levens van de leden van de familie Van Haeften.

¹ Met dank aan Richard de Beer, Genji Yasuhira en Kees Bertels.

Portret van de katholieke Utrechtse patriciërsfamilie Van Haefen in aanbidding voor het kruis met detail van groepje mensen op de achtergrond die terugkeren van het graf met daarachter de contouren van Jeruzalem, 1613, olieverf op doek, 155 x 115 cm, particuliere collectie, foto Marc Bolsius.

Vader, moeder en de dame rechts kijken de beschouwer rechtstreeks – oogcontact zoekend – aan. De overige geportretteerden blikken naar voren: links in een geestelijk habijt een vrouw met gebedenboek, rechts twee – in dezelfde religieuze kleding gehulde – nonnen, waarvan de voorste zichtbaar een rozenkrans in de hand heeft. Rozenkrans en boek duiden erop dat zij in gebed zijn voor het kruis.

Op de achtergrond loopt een groepje mensen als in een processie, daarachter zijn de contouren van de stad Jeruzalem zichtbaar. De treurende Maria loopt achter een man met een (zalf)pot, weg van een in duister gehulde plaats, het graf van Christus. Duidt dit op een rentree van de familie na een bedevaart?

De man op het schilderij links is Anthonius van Haeften, zijdehandelaar, geboren op 29 oktober 1557 aan de vooravond van de Tachtigjarige Oorlog. Hij was ook lekenkanunnik van de St.-Jan in Utrecht.² Uit de schaars overgeleverde archivalische bronnen blijkt dat hij in 1585 huismeester was van het Twaalf Apostelengasthuis en in 1593 ook huismeester van het St.-Sebastiaans- of Heilig Kruisgasthuis.³ In 1604 legateeerde hij 800 florijnen aan de Armennoodhulp, uit te keren na zijn overlijden.⁴ Anthonius huwde in 1579 Johanna van Mynden. In 1580 werd dochter Judoca (of Joostgen) geboren, hier links afgebeeld achter haar vader. Moeder Johanna overleed aan de gevolgen van dit eerste kraambed. Anthonius hertrouwde met Anna van der Meer (rechts afgebeeld naast het kruis). Uit dit tweede huwelijk werden twee zonen en drie dochters geboren. Het oudste zoontje Jan overleed vroeg: hij is hier als schim afgebeeld uiterst links op het gezinsportret. Dochters Johanna en Elisabeth, rechts, waarschijnlijk tweelingen, traden samen met hun halfzus Judoca, als kanunnikessen in bij de victorinen van Blijdenberg te Mechelen. Op 4 augustus 1609 deden zij alle drie tegelijk hun professie.⁵ Elisabeth stierf aldaar in november 1630. Judoca en Johanna werden er oud. Judoca overleed op 80-jarige leeftijd in 1660, Johanna in 1663. Moeder Anna werd uitgeluid in de dom van Utrecht op 28 augustus 1629. Vader Anthonius maakte het einde van de Tachtigjarige Oorlog niet meer mee, hij overleed op 87-jarige leeftijd en werd op 18 februari 1645 begraven.

2 A. C. de Kruijf, *Miraculeus bewaard. Middeleeuwse Utrechtse relieken op reis: de schat van de oud-katholieke Gertrudiskathedraal*, Zutphen, 2011, p. 146.

3 M. van Haafden, *Dom Benedictus Haeftenus of het Utrechtse geslacht van de kerkelijke auteur Jacobus van Haeften (1588-1648)*, Amsterdam 1940, p. 48; H. Verleyen, *Dom Benedictus van Haeften proost van Affligem 1588-1648*, verschenen in de reeks van Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, Jaargang 45, 1983, nr. 106, p. 39.

4 Van Haafden, *Dom Benedictus Haeftenus*, p. 49; Verleyen, *Dom Benedictus van Haeften*, p. 39. Volgens catalogustekst van de monstrans bij het Museum Catharijneconvent Utrecht (MCC): OKM m183, liet hij geld na aan het Heilig Kruisgasthuis en werd hij in 1616 voor twee jaar superintendant (toezichthouder) van de Armennoodhulp in de stad.

5 Verleyen, *Dom Benedictus van Haeften*, p. 40.

Maria, de jongste dochter, geboren 1587 huwde in 1610 meester Pieter Schade, advocaat aan het Hof van Utrecht, geboren te Amersfoort in 1582.⁶ Zij kregen negen kinderen, waaronder priester geworden zoon Johannes Schade (ca. 1612-1665). Maria overleed in 1629, Pieter 24 december 1653.

Genealogie

In hetzelfde jaar van het familieportret uit 1613 lieten Maria en haar echtgenoot Pieter zich ook apart portretteren. Gezien de gelijkenis van het gezicht werd waarschijnlijk voor dezelfde schilder gekozen.⁷

Het staatsieportret van Maria vertoont grote gelijkenis met vergelijkbare schilderijen uit die tijd van de Utrechtse meester en portrettist Paulus Moreelse (°1571-†1638). Deze behoorde, net als de Van Haefkens, tot de stadselite, en werd in 1618 raadslid. Hij was een tijdgenoot van de katholieke Utrechtse schilder Abraham Bloemaert (°1566-†1651). Mogelijk waren deze twee meesters ook de makers van – of betrokken bij – dit ongesigneerde familieportret.⁸ Op het schilderij is naast de datering een opvallend ‘gepoetste’ of ‘gewiste’ plek op een steen zichtbaar: daar zou de naam van de schilder moeten staan. Na het Twaalfjarig Bestand hervatten Spanje en de Republiek in 1621 de oorlog op bloedige wijze, waarbij het katholieke volksdeel in het Noorden werd bedreigd en onderdrukt en wellicht was dit aanleiding om de signatuur te verwijderen.

Jan van Haeften
(Utrecht 1524-Utrecht 1583)

Anthoni van Haeften x 1579 Johanna van Mynden († 1580)
(Utrecht 1557-Utrecht 1645)
Judoca van Haeften non (Utrecht 1580-Mechtelen 1660)
x ca.1580 Anna van der Meer (Utrecht †1629)

Anna van de Berch
(1520-Utrecht 1597)

Jan van Haeften († ca. 1581) Johanna van Haeften non (Mechelen † 1663) Elisabeth non (Mechelen † 1630) Maria van Haeften (Utrecht 1587-1629) +Benedictus van Haeften proost (Utrecht 1588-Spa 1648)
x Pieter Schade (Amersfoort 1582-Utrecht 1653)

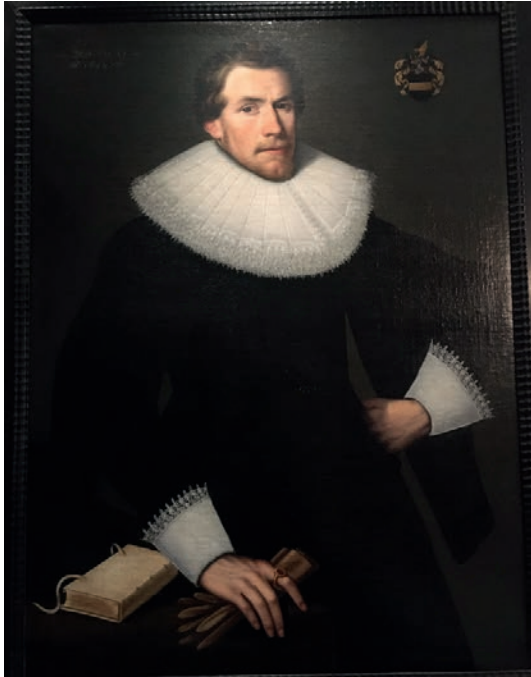
Arnoldus Franciscus Schade (Utrecht 1611-Utrecht 1674) Johannes Schade, priester (Utrecht 1613-Delft 1665)
x Utrecht 1641 Elisabeth van Vianen (Vianen - † Utrecht 1674)

Judith Machtildus geestelijke maagd Maria Anna geestelijke maagd Anthonius Schade priester (Utrecht 1648-Utrecht 1721) Ernestus Franciscus priester (Utrecht 1641-Groenendijk 1678)

6 G. Yasuhira, *Civic agency in the public sphere. Catholics' Survival Tactics in Utrecht, 1620-1670*, Tilburg University proefschrift 2019, p. 258-259 schrijft dat de familie Schade zowel protestante als katholieke leden had. Voor de genealogie van de familie Schade (niet compleet in deze generaties) zie 'Schade van Westrum', in: *Nederland's Adelsboek*, jrg. 92 (2006-2007), 269-276 (i.h.b., p. 271-272); *Nederland's Patriciaat*, jrg. 29 (1943), 357-379 (i.h.b. p. 360).

7 Deze twee portretten bevinden zich nu bij de Hoge Raad van Adel in Den Haag.

8 Vergelijk het schilderij van Maria bijvoorbeeld met het portret van Anna Ram Strick van Moreelse uit 1625 in het Centraal Museum Utrecht.

Portretten van Maria van Haeften en haar man Pieter Schade, olieverf op doek, 1613, 108 x 80 cm, Hoge Raad van Adel, Den Haag, foto's Marc Scheidius.

Via de familie Schade zou het familieportret van generatie op generatie worden doorgegeven tot op de dag van vandaag.

In hetzelfde huis van het familieportret hangen twee andere portretten van de ouders van Antonius van Haeften. In het stadsbestuur van Utrecht zetelde vader Jan van Haeften (°1524-†1583), getrouwd met Anna van den Berch (°1520-†1597).⁹ Deze patriciër draagt hier als statussymbool twee handschoenen in

Portretten van Jan van Haeften en Anna van den Berch, olieverf op doek, 1550-1575, 79 x 65 cm, particuliere collectie, foto's Marc Bolsius.

⁹ Volgens Van Haafden, *Dom Benedictus Haeftenus*, p. 23 en p. 33, stamt hij af van Otto Janszoon (1474-1558) en Elisabeth van Zuylen (1481-1567), een bastaardzoon van Jan van Haeften (1448-1526), kanunnik van St. Marie. Zij kregen acht kinderen. (Van Haafden, *Dom Benedictus Haeftenus*, p. 40-46).

zijn linkerhand, zij een rozenkrans met een duidelijk zichtbaar fors kruis. Opvallend zijn de originele lijsten, postuum gesierd met teksten. Het bijschrift van Jan luidt: 'gheen beter medeciin dan wel te doen ende vrolick te siin obiita Ao 1583 28/1 Aeta 59'. Bij Anna: 'het is al niet sonder Godt te leven want wii moeten de werelt begeben' abiita Ao 1597 Aeta 77'. Beiden hadden in Utrecht de Beeldenstorm meegemaakt en hebben mogelijk, net als hun zoon Anthonius later, een rol vervuld in het redden van waardevolle kerkelijke kunstschaten en relieken.¹⁰

De orthodoxe vroomheid zou generaties lang worden doorgegeven. Anthonius' kleinzoon Johannes Schade, zoon van voornoemde Pieter Schade en Maria van Haefden en geboren in 1613, werd opgeleid te Leuven en in Mechelen tot diaken (1635) en priester (1636) gewijd. Hij bleef daar werkzaam als pastoor en doceerde in Leuven (1641-1643) voordat hij in 1644 als aartspriester werd aangesteld door Philippus Rovenius voor de Hollandse Missie. Hij was als zodanig werkzaam in Utrecht en Delft.¹¹ Zijn wel gehuwde broer Arnold kreeg onder meer twee zonen, Antonius en Ernestus, die na hun opleiding in Leuven, een generatie later voor het priesterschap kozen en in de Hollandse Zending aan de slag gingen.¹² Antonius werd in 1679 zielzorger van de Witte-Vrouwenstatie in Utrecht. In zijn parochie woonden ook zijn zusters Judith Machtildis en Maria Anna, beiden klopjes.¹³

Hoewel vanaf 1580 in Noord-Nederland het openbaar uitoefenen van de katholieke godsdienst was verboden, bleef in Utrecht een groot deel, een derde van de bevolking, katholiek.¹⁴ Tot het Bestand in 1609 werd door de gereformeerde overheid nog niet heel hard ingegrepen. Het is te beschouwen als een overgangstijdperk: kloosters en kapittels bleven nog lang overeind en de katholieke hiërarchie in Utrecht was evenmin direct verdwenen. De ongelijke krachtmeting tussen de gereformeerde overheid en de katholieken verhardde na het Bestand evenwel zodanig, dat het daarna voor de katholieke elite vrijwel onmogelijk werd om in bestuursfuncties te 'infiltreren'. Ook 'ondergronds' nam de weerstand van katholieken toe, zoals zal blijken.

10 Van Haefden, *Dom Benedictus Haeftenus*, p. 35: Jan was lid van de vroedschap: in de jaren 1551, 1552, 1554-1557, 1562, 1566-1568 raad, in 1563 als schepen en in 1560 en 1564 als cameraer. Vanaf 1580 staat hij vermeld als zijdelakenverkoper. Zie voor reliekenredders: Carolina Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek. De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750*, Nijmegen 2019, p. 185 t/m 194; De Kruijf, *Miraculeus bewaard*, p. 110 t/m 171.

11 Gian Ackermans, *Herders en huurlingen. Bisschoppen en priesters in de Republiek (1663-1705)*, Amsterdam 2003, p. 432; F. Smit, 'Het Collegium pastorum Ultrajectensium en het aartspriesterschap Utrecht', in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, jrg. 15 (1973), 161-200, p. 165.

12 Ackermans, *Herders en huurlingen*, p. 431-432. Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 258. Hun vader Arnoldus Schade, advocaat, was regent van het katholieke weeshuis in Utrecht. Hij kocht in 1647 huize Clarenburg, dat als kerkgebouw voor de Buurkerk-statie zou fungeren.

13 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefden*, p. 48: Twee neven kiezen eveneens voor kloosters in Vlaanderen: Bruno van Haefden en Johannes Schade. Verleyen schrijft dat zij kozen voor de premonstratenzerabdij van Ninove. Dit zou dezelfde Johannes kunnen zijn als de hierboven vermelde Johannes, die in 1644 terugkeerde naar de Republiek. Op p. 169 vermeldt Verleyen dat twee neven, Bruno van Haefden en Cornelis Schade, kloosterling waren bij de Premonstratenzers te Ninove.

14 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 60.

Portret van Johannes Schade, gravure uit 1665 van Jonas Suyderhoef naar een schilderij van Hendrick Cornelisz. Van Vliet, 45,3 cm × 31 cm, Amsterdam Rijksmuseum inv. nr. RP-P-OB-60.760.

Terug naar het schilderij uit 1613, waarop – voor zover we kunnen nagaan – Anthonius 56 jaar oud is, Anna iets jonger, de dochters Judoca 33 jaar, Johanna en Elisabeth tussen de 27 en 30, Maria is 26 en de Benjamin Jacob is 25 jaar.

Jacob ‘Benedictus’ van Haeften

Een bijzondere Van Haeften op het grote familieportret bleef nog onbesproken. Uiterst links is een biddende man in kovel afgebeeld, de tonsuur verwijst naar zijn staat als regulier monnik. Deze jongeheer – doopnaam Jacob – zou later de geschiedenis ingaan als de beroemde dichter en schrijver Benedictus van Haeften. Geboren in Utrecht in 1588 trad hij in 1609 in als monnik in de Spaanse Nederlanden bij de Benedictijnen van Affligem nabij Aalst. In 1983 verscheen een informatief proefschrift over deze Benedictus van Haeften van de hand van dom Wilfried (Herman) Verleyen (°1931-†2019). Hierin is niet enkel zijn Utrechtse jeugd gedocumenteerd, maar vooral zijn latere opmerkelijke invloedrijke leven in Affligem. Van daaruit – zo blijkt – bleef hij immer betrokken bij zijn familie in zijn geboortestad Utrecht.¹⁵

Benedictus bewaarde levendige herinneringen aan zijn katholieke jeugd, aldus de biograaf. Nog tijdens de eerste fase van de oorlog, in 1605, verhuisde hij op zeventienjarige leeftijd naar Leuven, waar hij ging studeren. Heel wat Noord-Nederlandse katholieke jongemannen uit gegoede families volgden daar een theologie-opleiding. Hier werd de basis gelegd voor een actief katholiek netwerk, dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw zou interageren met het sociale en culturele leven van de katholieke elite in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden. Zo raakte Benedictus bijvoorbeeld bevriend met Cornelius Janszoon (of Jansenius), de latere bisschop van Ieper; zij kenden elkaar nog uit Utrecht. Ook Judocus Cats, die later als aartspriester van Haarlem een belangrijke rol speelde in de Hollandse Missie, was een vriend en studiegenoot van Van Haeften.¹⁶ Jacob keerde voorlopig niet terug naar het Noorden: in 1609, in het eerste jaar van het Bestand, trad hij in. In mei 1610 werd hij in de orde ingekleed en koos hij voor de kloosternaam Benedictus. In mei 1611 deed hij zijn eeuwige gelofte en ontving hij de kovel waarmee hij op het portret is afgebeeld. Hij zette zijn theologiestudie voort en werd maart 1612 te Brussel tot diaken gewijd; 1 juni 1613 in Leuven tot priester. Dit is mogelijk de aanleiding geweest tot het schilderen van het familieportret. April 1616 werd hij prior van Affligem en in 1619 bevorderd tot proost, een soort van eretitel.¹⁷

Het familieportret werd geschilderd tijdens de vredige jaren van het Bestand van 1609 tot 1621 toen reizen tussen Noord en Zuid relatief eenvoudig was. Daarmee figureert dit schilderij als een bijzonder beeldend, grensoverschrijdend document van een roerige episode binnen onze historie, waarin de geschiedenis van de katholieke helft van de bevolking in het Noorden kan worden vergeleken met de roomse missionering zoals die vanuit de Zuidelijke Nederlanden werd gevoerd.

15 Verleyen, *Dom Benedictus van Haeften*, p. 40-44.

16 Voor correspondentie zie Verleyen, *Dom Benedictus van Haeften*, p. 49 noot 3.

17 Verleyen, *Dom Benedictus van Haeften*, p. 56.

Portret van Benedictus van Haeften, proost van Affligem, gravure uit 1654-1709 van Cornelis Martinus Vermeulen (Antwerpen), 28,7 cm x 20,8 cm, Amsterdam Rijksmuseum inv. nr. RP-P-OB-15.692.

Detail uit de kaart van de Zeventien Provinciën in de vorm van de Nederlandse Leeuw. Gravure van Hendrik Floris van Langeren, uitgegeven door Pieter van der Keere, 1617, Amsterdam Rijksmuseum inv. nr. RP-P-AO-1-67.

Topografisch gezien ligt Affligem zeer centraal in Vlaanderen. Antwerpen lag hemelsbreed op 60 km; Leuven 52 km; Mechelen 44 km; Gent 40 km en Brussel op 25 km. Van hieruit kon Benedictus succesvol zijn Nederlandse en internationale netwerk verder uitbouwen. Van zijn correspondentie met reguliere en seculiere priesters, bisschoppen, adel, boekdrukkers en geleerden in heel Europa is veel bewaard gebleven.¹⁸ Benedictijnen hadden – volgens Verleyen – weinig sympathie voor jezuïeten, hoewel Benedictus nimmer contact verloor met zijn oude studievriend uit Utrecht en Leuven, Otto van Zijl SJ.¹⁹ Werkzaamheden voor de abdij van Affligem combineerde hij met vele ‘nevenfuncties’. Zo kreeg Benedictus een aanstelling als vicaris voor de leiding van kloosterzusters in het dekenaat Aalst. Hij preekte voor de hospitaalzusters, begijnen, zwartzusters en karmelietessen. Via de familieband was hij verbonden met de victorinen van nonnenklooster Blijdenberg te Mechelen, waar zijn drie zussen waren ingetreden. Voor menig vrouwenklooster werd

18 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefst*, p. 164 t/m 181.

19 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefst*, p. 171 en 180; Frans van Hoek, *Schets van de geschiedenis der jezuïeten in Nederland*, Nijmegen 1940, p. 179-180; Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 94-95, 235, 278, 442.

zijn hulp ingeroepen ter bemiddeling in conflicten.²⁰ Hij ondersteunde de in 1629 uit Den Bosch vertrokken karmelietessen (ook wel ‘theresianen’ genoemd naar hun ordestichtster Theresia van Avila).²¹ Deze (slot)zusters hadden zich in 1632 in Aalst gevestigd. Benedictus preekte er, hoorde biecht en ondersteunde hen materieel.²² Tussen bewoonsters en proost ontwikkelde zich een bijzondere vriendschap. Volgens Verleyen leidde dat in de eigen abdij van Affligem zelfs tot afgunst. Hij sprak hen aan met: ‘godtvruchtighe maeghden Christi, alderliefste zusters, devote maseurs, godvruchtighe dochters van de H. Theresia, ghij lieden devote religieusen.’²³

Tijdens de tweede helft van de Oorlog in mei 1632 bezocht Benedictus zijn vader in Utrecht, zo is te vinden in het Utrechts archief.²⁴ Benedictus overleed op zestigjarige leeftijd, 31 juli 1648 te Spa, toen al een kuuroord, waar hij op aanraden van zijn geneesheren en op bevel van de aartsbisschop opgenomen, hoopte te herstellen van een ernstige ziekte. De Vrede van Münster was kort daarvoor, op 15 mei 1648, getekend. Zijn portret op dit schilderij is nu de enige origineel overgeleverde afbeelding van deze toch bijzondere figuur.²⁵

Identiteit door religie

De meeste Noord-Europese landen ontleen het ontstaan van een identiteit aan hun cultuurgeschiedenis vanaf de middeleeuwen.²⁶ Zij projecteren idealen als echtheid, eigenheid, gemeenschapszin en de ontwikkeling van het christendom op het ontstaan van een nationale beschaving.²⁷ Nederland is echter een uitzondering: het begin van ‘onze’ identiteit wordt gekoppeld aan de zeventiende-eeuwse Republiek, toen zeven van de vijftien provincies zich ontworstelden aan de Spaanse overheersing. Deze gekleurde beeldvorming heeft wortel gevat in de negentiende eeuw toen men in het vak (kunst-)geschiedenis op een gefilterde wijze terugkeek naar wat in de ogen van die tijd relevant werd geacht. Nederland in de zeventiende eeuw als een overwegend protestant voorbeeldland, dat ondanks of dankzij de Tachtigjarige Oorlog, op vele fronten een grote bloei beleefde: literatuur, beeldende kunst, wetenschap, wereldhandel, architectuur, religieuze tolerantie en zo verder. In alles blonken wij uit: we werden een gidsland voor de wereld. De term *Gouden Eeuw* was

20 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefen*, p. 182. Zie verder voor een levendige schets over vrouwenkloosters in Mechelen en omgeving: E. Put & C. Harline, *Verloren schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Mathias Hovius 1542-1620*, Leuven 2002, p. 163-189.

21 Volgens P. de Cauwer, *Tranen van bloed. Het beleg van 's-Hertogenbosch en de oorlog in de Nederlanden, 1629*, Amsterdam 2008, p. 379 vertrokken ze vrijwillig vanwege interne twisten uit Den Bosch en vestigden ze zich in Keulen en Aalst.

22 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefen*, p. 190.

23 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefen*, p. 191.

24 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 45.

25 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefen*, p. 217.

26 Zie verder hierover: P. Raedts, *De ontdekking van de Middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie*, Amsterdam 2011.

27 J. Pollmann, *Catholic identity and the Revolt of The Netherlands 1520-1635*, Oxford 2011; L. Sicking, *De bijl van Sint-Olav. Op zoek naar Noorse schatten in de Nederlanden*, Zutphen 2021, p. 201-205.

geboren. Inmiddels wankelt deze titel: het was immers ook een tijdperk van oorlog, geweld, onderdrukking en discriminatie voor de helft van de bevolking.²⁸

Als één van de omslagpunten in de (godsdienst)oorlog die zich ook binnen de grenzen van de Republiek afspeelde, is het doodvonnis en de executie door onthoofding van de kundige, populaire, tolerante raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt in 1619, te beschouwen. Daarmee verhardde de strijd tussen de protestantse preciezen (gereformeerden) en rekkelijken (remonstranten). Boeken zijn vol geschreven over de predestinatieleer, de door theologen gevoerde ‘strijd’ over hoe God bij de dood autonoom beschikte over zaligheid

De katholieke stellingname in het debat, is fraai gevisualiseerd op diverse prenten die vanuit Antwerpen hun weg vonden naar de Republiek.²⁹ Hier twee voorbeelden uit die tijd met de verbeelding van de brede en smalle weg: of hoe een christen de hemel kon bereiken. Voordat de mens tot inkeer kwam en de juiste weg opging kon hij – zoals te zien is op deze prenten – een leven vol met feesten; ‘zondigheid’ leiden. Eenmaal op weg zijn de brede en smalle weg nog lang – volgens het jezuïtische Y-model – met elkaar verbonden, oversteken is dus nog mogelijk.

Links: gravure naar ontwerp van Hendrick van Balen I, gegraveerd en uitgegeven door Hieronimus Wierix, ca. 1600, Rotterdam Museum Boijmans van Beuningen, 17,3 x 11,4 cm inv. nr. BdH 3628 (PK). Rechts: gravure (devotieprent) van Karel van Mallery, 1625-1655, Kunstsammlungen der Fürsten zu Waldburg-Wolfegg, Schloss Wolfegg inv. nr. 186-474.

28 Maarten Prak, *Nederlands Gouden Eeuw. Vrijheid en geldingsdrang*, Amsterdam 2020, p. 10-11.

29 Evelyne Verheggen, ‘De brede en smalle weg’, in: *Speling. Tijdschrift voor bezinning* 2018, nr. 3 (‘Wegen’), Gianotten Printed Media, Tilburg, p. 17-27.

of hellevuur. Het gereformeerde concilie (de synode) van Dordrecht (1618-1619), met buitenlandse afgevaardigden uit Genève en elders, gemanipuleerd door prins Maurits van Oranje liet de gematigde arminianen nauwelijks aan het woord. De synode vergde twee jaar tijd en moest wel 180 maal vergaderen om het debat definitief te beslissen. De ‘preciezen’ wonnen. Beantwoord werd hoe een christelijke invulling van het leven op aarde nauwelijks of geen invloed had op de vraag of de ziel de eeuwige zaligheid zou bereiken, daarover beschikte enkel God.

De in Dordrecht onzichtbare ‘derde’ partij en eigenlijke discussie-aantrekker in dit discours vormden katholieken die – in vergelijking met de verliezende remonstrantse partij – er met hun ‘goede werken’ een wel zéér ‘rekkelijke’ visie op nahielden. Vergeving dankzij het biechtsacrament, genadeverwerving, aflaten en Gods barmhartigheid waren sleutelementen om tijdens het leven begane zonden vergeven te krijgen en om – na een eventueel tijdelijk verblijf in het vagevuur – alsnog naar de hemel op te stijgen. Dat in dit Dordtse debat de theologische positie van katholieken op de achtergrond meespeelde is in de vaderlandse geschiedschrijving gemarginaliseerd. De tot zwijgen gedwongen katholieken vormden in de Republiek in die tijd nog steeds de grootste denominatie; volgens de laatste inzichten bleef 45 procent de oude godsdienst trouw; vooral op het platteland waren veel katholieke enclaves te vinden.³⁰ Ook oude adellijke families, vooral in de provincies Utrecht en Gelderland, bleven verbonden met de moederkerk.³¹ Vanuit de Zuidelijke Nederlanden werd op succesvolle en kunstzinnige wijze de Contrareformatie ingezet.

De familie Van Haeften en hun mecenaat

Het kunstmecenaat, zoals gedocumenteerd door Verleyen, biedt een interessante inkijk in de wijze waarop rijke katholieke families in de Republiek katholieke doelen in de Noordelijke én vooral ook de Zuidelijke Nederlanden financieel steunden. De gereformeerden hadden in de reformatie kerkelijke kunst en heiligenbeelden in de ban gedaan: in tegenstelling tot de katholieken, die het visuele beeld – in en op alles – als supplementair bleven beschouwen aan het woord.

In 1621 schonken Anthonius en Anna aan klooster Affligem een gebrandschilderd raam voor de kruisgang.³² De priorij van Blijdenberg te Mechelen, waar de drie dochters waren ingetreden, werd eveneens rijk begiftigd: behalve onroerend goed (in de vorm van landerijen) werd een zilveren lamp geschonken, die dag en nacht diende te branden voor het allerheiligste. Geld werd gedoneerd ‘Tot cieraet van de kerk’ en in ruil voor heilige missen. Een schilderij voor het nieuwe hoofdaltaar met ‘de geboorte van Christus’,

30 W. Frijhoff & M. Spies, *1650: bevochten eendracht*, Den Haag 1999, p. 155; P. Nissen, *Geloven in de Lage Landen. Scharniermomenten in de geschiedenis van het christendom*, Leuven 2004, p. 142. Het aandeel katholieken liep terug van 47 % in 1656 naar 23 % in 1726.

31 Zie voor de katholiek gebleven adel: J. Geraerts, *Patrons of the Old Faith: The Catholic Nobility in Utrecht and Guelders, c. 1580-1702*, Leiden 2018.

32 Verleyen, *Dom Benedictus van Haeften*, p. 40.

werd eveneens door de Van Haefkens bekostigd,³³ en in 1631 vervaardigd door Gaspar de Crayer (het ging verloren in de negentiende eeuw).³⁴

De Kruijf schrijft dat Anthonius in 1623 kerkelijke goederen ter beschikking stelde aan Gerrit van den Steen, 'de laatste kanunnik van Utrecht' en vertrouwenspersoon van vele katholieken. Op een lijstje is opgetekend dat hij een paar fluwelen kappen, twee corporaaldoojsjes, een stola, een manipel, twee antependia en enkele altaarkussens schonk, met daarbij een altaarkistje met relieken, afkomstig uit het Ceciliaklooster te Utrecht. Voor de reformatie bevonden deze relieken zich in het koor van de Janskerk, waaruit Anthonius, als kanunnik van het St.-Janskapittel, hen blijkbaar had 'gered'.³⁵ Een kostbaar zwartfluwelen kazuifel met een gekruisigde Christus wordt nauwkeurig en beeldend beschreven:

'met een geborduerde cruys van gout ende syde, seer fray (...) 't is zeer costelyck geborduert cruys, nyt versleten, met opgaende tacken. Op het cruys achter is geborduert een cleyn cruys, waeraen hancht onsen Salichmaker, aen d'eene syde onse Lieve Vrouwe, aen de andere Sint Jan Evangelista; onder die wtgestoken armen, zyde ende voeten vligen engelen geborduert, hebbende kelken in haer handen, daer zy het heylich bloet ons Heren in versamelen. Beneden het cruys, op de rugge staet Sint Andries geborduert, besyden het cruys, op het swart fluweel, staen die wapen van den deken Nykerken; voor op die borst staet oyck een geborduert cruys, met opgaende takken; beneden het cruys staet S. Peter; op die rechter zyde der tacken des cruys staet het beelt van S. Jacob major; op die slinker zyde S. Margareta; beneden aen die voeten S. Catharina'.³⁶

Maria en Pieter Schade doneerden in 1621 eveneens een gebrandschilderd raam voor de kruisgang van Affligem.³⁷

Een bewaard gebleven schitterend kerkjuweel, door het echtpaar geschonken aan een Utrechtse kerk, is de verguld zilveren monstrans.³⁸ Op dit in Utrecht vervaardigd pronkjuweel zijn naast Willibrord en Bonifatius de patroonheiligen van het echtpaar Anna, links en Antonius abt, rechts gemodelleerd.³⁹ De monstrans wordt bekroond door een Christuskruis. Onder de baldakijn staat een Maria in stralenkrans. Op de voet is het alliantiewapen

33 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefkens*, p. 39-40.

34 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefkens*, p. 192 en 215: Bij deze geboorte van Christus werd Benedictus ook zelf afgebeeld.

35 De Kruijf, *Miraculeus bewaard*, p. 146-147; J.J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldse geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, 7 dln. Utrecht, 1838-1848, dl.3 p. 201-202; Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 253-254.

36 J.J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldse geschiedenissen*, dl.3 p. 201-202.

37 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefkens*, p. 40.

38 Nu in Museum Catharijneconvent OKM m183. Eerder waarschijnlijk afkomstig uit de oud-katholieke kathedraal van de H. Gertrudis te Utrecht of uit de oud-katholieke kerk van St.-Marie te Utrecht.

39 H.J.W. Verhey, *Oud-katholiek kerkzilver*, Utrecht 1967, p. 60-61, (afb. 34) en 109; Utrecht, Museum Catharijneconvent inv. nr. OKM dp183. Verder zijn de heiligen Barbara, Johannes de Doper, Jacobus de Mindere of Thaddeus, Rochus, Christus Salvator en een vrouwelijke heilige met boek afgebeeld.

Monstrans met beeldjes van Willibrord en Bonifatius. Op de voet is het alliantiewapen van het echtpaar met de inscriptie *Antonius van Haeften et Anna de Meere conjuges dono dederunt 1629* gegraveerd (detail), onbekende vervaardiger, verguld zilver, hoogte 63,7 cm, breedte 25,5 cm en diepte 19,6 cm, Utrecht Museum Catharijneconvent inv. nr. OKM m183. Foto Ruben de Heer.

van het echtpaar met de inscriptie *Antonius van Haeften et Anna de Meere conjuges dono dederunt 1629* gegraveerd, 1629 is tevens het sterfjaar van Anna.

Aan een Utrechtse kerk werd een zilveren godslamp geschonken met de inscriptie '*MarIa sCaDe obtVLIIt VIrgInI santae*'. De hoofdletters dateren de lamp op 1665 met de naam van Maria Anna Schade, achterkleindochter van Anthonius van Haeften. Volgens Ackermans was zij een zuster van Antonius en Ernestus Schade en als klopje verbonden aan de Witte-Vrouwenstatie in Utrecht.⁴⁰ Ijdelheid gold voor religieus levende vrouwen als een grote zonde, mede daarom zijn relatief weinig bronnen over hen bewaard. Dat zij wél hun naam lieten graveren in door hun gedoneerde zilveren kerkjuwelen duidt erop dat zij dit als een gift aan – en versiering van – Gods huis beschouwden en op deze wijze tot in de eeuwigheid wilden worden herinnerd.⁴¹ Maria Anna was 'ijdel' voor God, maar niet voor de wereld.

40 Ackermans, *Herders en huurlingen*, p. 431. Met dank aan Richard de Beer die mij attendeerde op het bestaan van de monstrans en de godslamp.

41 I. van der Linden, 'Laveren tussen hemel en aarde. Over klopjes in de zeventiende en achttiende eeuw.' In *Tidinge, Historische Vereniging Die Goude* 2009, 19-32, p. 29-30.

Barokke godslamp. Op de bovenzijde van de kettinghouder de inscriptie met chronogram (kapitalen): “MARIA . SCADE . OBTVLIT . VIRGINI . SANTAE” (chronogram: “Marla sCaDe obtVLit VlrgInI santae” = MDCLVIII = 1665).

Hoogte ca. 35 cm, diameter ca. 24 cm; zilver; onbekende meester, Utrecht (?); 1665, foto Museum Catharijneconvent Richard de Beer.

Benedictus van Haeften als inspirator van kunsten

Benedictus pakte de versiering van zijn klooster voortvarend aan. Al bij zijn aantreden als proost startte hij met een ambitieus plan voor wederopbouw en decoratie. Aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog, in 1578, was de abdij namelijk geplunderd door de geuzen-troepen van Willem van Oranje, waarna het verregaand verwoeste restant in 1580 ten gevolge van brandstichting afbrandde. In 1605 keerden de monniken er – in wat ervan over was – terug en startte de wederopbouw van het klooster.⁴² Als abdijsbestuurder begon Benedictus in 1620 met de bescheiden aankoop van schilderijen met een Sint-Carolus Borromeus, een gekruisigde Christus, een Onze-Lieve-Vrouw staande in de abdij en een Vera Icon, het waren – volgens Verleyen – geen topstukken. In oktober 1621 betaalde hij Melchior de la Mars honderd florijnen voor een stervende Maria Magdalena en één jaar later honderdvijftig florijnen voor een Lutgardis, bestemd voor het altaar van de abdijskerk.⁴³

42 Verleyen, *Dom Benedictus van Haeften*, p. 21; Put & Harline, *Verloren schapen*, p. 48 t/m 60. De abdij was (nog steeds) eigenaar van uitgebreide landgoederen, hetgeen waarschijnlijk de financiële dekking garandeerde voor de wederopbouw. Zie hiervoor ook: Eddy Put, ‘Het elan van de katholieke hervorming (1596-1648). Nieuwe structuren, nieuwe standaarden’, p. 104-105 in: P. Quaghebeur & A.J. Bijsterveld e.a., *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel. 450 jaar geschiedenis* 2dln, Antwerpen 2009, dl. 1 p. 98-143.

43 Verleyen, *Dom Benedictus van Haeften*, p. 147. Deze stervende Maria Magdalena is zeer waarschijnlijk het schilderij dat zich nu bevindt in de collectie van *The Phoebus Foundation* en ook is gedocumenteerd door het RKD in Den Haag (Melchior de la Mars (rkd.nl)). Daar is deze oorsprong tot nu onbekend, lees verder: Lieke Wijnia, *De stervende Maria Magdalena – Melchior de la Mars (ca. 1580-1650) en de kracht van emotie in de Contrareformatie*, Brugge 2020.

Het sterven van Maria Magdalena geschilderd door Melchior de la Mars, 1621-1622, olieverf op doek, 122 x 165 cm, Antwerpen, The Phoebus Foundation.

In hetzelfde jaar, 1621, liet Benedictus met het oog op de bevordering van de Mariadevotie en pelgrimage naar het klooster een legendarisch Mariabeeld overbrengen uit de beslotenheid van het klooster naar de abdijkerk.⁴⁴ In 1632 werd Gaspar de Crayer door Benedictus benaderd om een doek voor het altaar van Onze-Lieve-Vrouw met de vier vereerders te schilderen: de H. Ildefonsus, de H. Bernardus, de H. Anselmus en de Z. Rupertus. Het doek bevindt zich nu in het klein begijnhof te Gent.

Ook in 1632 schilderde De Crayer voor de kluiskapel in het Affligembos een doek met de verschijning van de verrezen Christus aan Maria, neergeknield in een bidstoel; voor de refter een ontmoeting van Sint Benedictus en Totila uit 1633. Op dit werk beeldde De Crayer zichzelf af als Pers en Pieter Paul Rubens als koopman. Een derde schilderij stelde de Romeinse patriciërs Equitius en Tertullus voor, die hun zonen toevertrouwen aan de Heilige Benedictus. Tot slot schilderde De Crayer een landelijk tafereel met de ordestichter.⁴⁵ Gaspar de Crayer zou ook tweemaal de proost zelf hebben geportretteerd, maar deze zijn niet bewaard gebleven.

44 A. Thijs, *Komt pelgrims, komt hier. Devotioneel drukwerk voor bedevaartplaatsen in Vlaanderen en Brabant (1500-1850)*, Leuven 2020, p. 421.

45 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefen*, p. 148.

Onze-Lieve-Vrouw met de vier vereerders geschilderd door Gaspar de Crayer 1632.
Onze-Lieve-Vrouw ter Hoyekerk, klein begijnhof, Gent (foto en bron: internet).

De samenwerking tussen Rubens en Benedictus van Haeften

Een belangrijke bestelling bij niemand minder dan Peter Paul Rubens waartoe Van Haeften, samen met initiatiefnemer, zijn vriend aartsbisschop Boonen, opdracht gaf was de beklimming van de Calvarieberg door Christus. In 1634 bezocht Rubens de abdij en gedrieën bespraken zij het thema van een reusachtig groot altaarstuk – over de kruisdraging van Christus – dat zou aansluiten bij de spiritualiteit van de aartsbisschop én de proost die dat vanuit zijn jeugd in Utrecht had meegekregen.⁴⁶ De tijd waarin dit schilderij vorm kreeg valt samen met de heftige strijd in de Generaliteitslanden, waar de autochtone katholieken nietsontziend geslachtofferden werden in de strijd tegen de Spanjaarden.⁴⁷ Het is aannemelijk dat Rubens, Van Haeften en Boonen met het schilderij dat leed hebben willen uitdrukken. Christus personifieert het katholieke slachtoffer in de Nederlanden en wordt tot na te volgen lijdend voorbeeld gesteld voor hen die het zware kruis van de oorlog moesten dragen. Hoogverheven te paard zitten soldaten. Het volk eronder troost en helpt de Verlosser met het dragen van zijn kruis.⁴⁸

Rubens ging zorgvuldig en geïnspireerd aan het werk. Van het monumentale schilderij (569 bij 355 cm) zijn meerdere voorstudies bekend.⁴⁹ De meest uitgewerkte voorstudie, olieverf op paneel, bevindt zich in het Rijksmuseum in Amsterdam. Het eindresultaat oogt minder emotioneel en is afstandelijker dan de voorstudie uit het Rijksmuseum. Zo is Veronica van een volkswrouw in een weelderig uitgedoste, aristocratisch ogende vrouw veranderd. Onderaan worden de twee moordenaars door geharnaste soldaten voortgedreven om met Christus te worden gekruisigd. Verleyen merkt op dat Rubens ‘weerwraak’ nam op De Crayer door de goede moordenaar op zijn collega te laten lijken.⁵⁰ Links, boven Veronica, staan Maria en Johannes afgebeeld met daaronder een moeder met kinderen die de liefde (*Caritas*) symboliseert.

De opzet van het schilderij wordt ook ‘uitgelegd’ in het tegelijkertijd door Benedictus geschreven boekje *Regia via Crucis*, waarvoor Rubens de titelpagina ontwierp (zie ook paragraaf *Het emlemataboek Regia Via Crucis*).⁵¹ In dit boekje legt Van Haeften vanuit de persoon van Christus uit hoe de lezer in navolging van Christus zijn kruis kan opnemen. Op het schilderij, waarop de Verlosser de beschouwer recht aankijkt, lijkt hij hetzelfde te willen zeggen. Boekje en schilderij moeten lezer en beschouwer aldus tot troost en inspiratie dienen in

46 Verleyen, *Dom Benedictus van Haeften*, p. 148; J. B. Knipping, *De iconografie van de Contra-reformatie in de Nederlanden*, Hilversum 1939. Twee delen, dl. I, p. 6.

47 Lees verder: L. Adriaenssen, *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van den Bosch, 1572-1629*, dissertatie Tilburg University 2008.

48 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten in België, inv. nr. 163. Het werd in 1815 gerestitueerd door de Franse regering.

49 J. R. Judson, ‘Christ Carrying the cross’, *Corpus Rubenianum Ludwig Burchard*, Turnhout 2000, Deel VI: p. 79-88. Rijksmuseum Amsterdam, uitgewerkte voorstudie olieverf op paneel, 73,9 x 56 cm, inv. nr. SK-A-344.

50 Verleyen, *Dom Benedictus van Haeften*, p. 148.

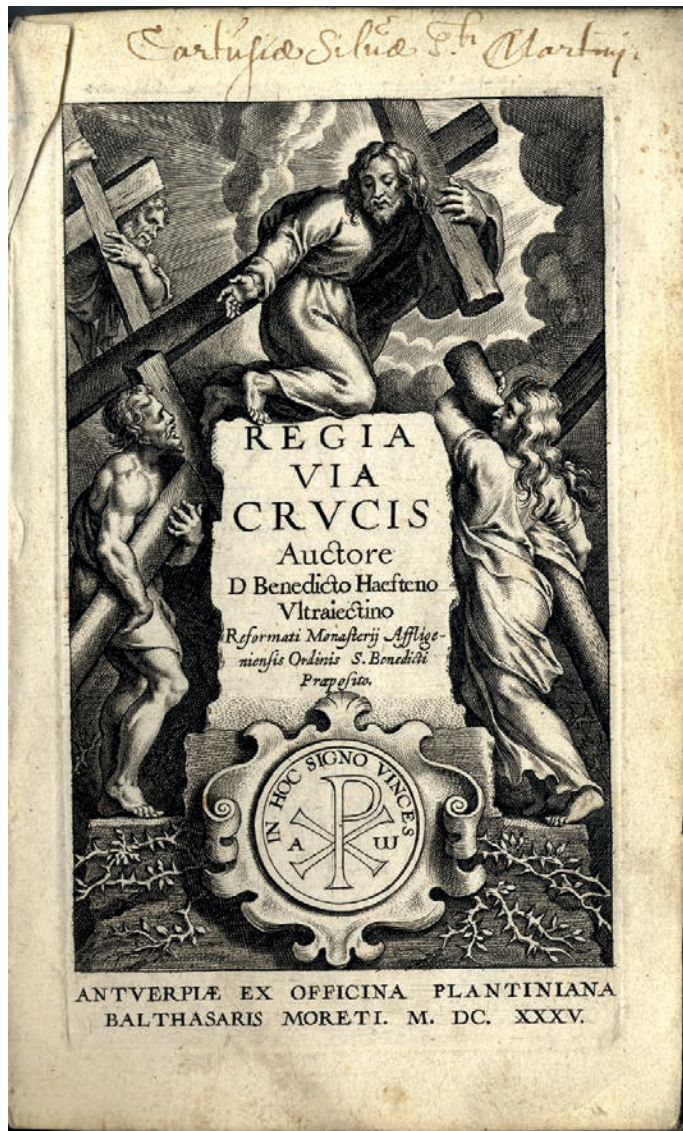
51 J. R. Judson & C. van de Velde, ‘Title-page for B. van Haeften, *Regia via Crucis*’, in: *Corpus Rubenianum Ludwig Burchard*, Londen-Philadelphia 1977, Deel XXI, p. 294-296.

De beklimming van de Calvarieberg geschilderd door Peter Paul Rubens 1635-1637, olieverf op doek, 569 x 355 cm. © Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel, inv. nr. 163, foto J. Geleyns – Art Photography.

Vorstudie voor: De beklimming van de Calvarieberg, door Peter Paul Rubens ca. 1635, olieverf op paneel, 73,9 x 56 cm, Amsterdam Rijksmuseum inv. nr. SK-A-344.

Titelpagina voor *Regia Via Crucis*, van Benedictus van Haeften, ontworpen door Peter Paul Rubens en gegraveerd door Cornelis Galle (I), uitgegeven door Balthasar Moretus (I), 1635. Ruusbroecgenootschap Antwerpen, inv. nr. 3024 F 2.

de moeilijke oorlogsjaren. Vlieghe merkt op dat het thema voor een hoogaltaar wel héél ongewoon is.⁵² Het schilderij zou je aldus kunnen beschouwen als een politiek geïnspireerd statement tegen het onderdrukkende gereformeerde regime in de Republiek. Het causale verband tussen dit werk en de strijd in de Republiek is tot nu toe nimmer onderkend. Het schilderij werd op 8 april 1637 op het hoogaltaar geplaatst en kostte liefst 1600 florijnen.

Behalve dit monumentale altaarstuk schilderde Rubens nog een theateraal onafgewerkt schilderij van ordestichter Sint-Benedictus, waar Van Haeften later ook nog een boek aan zou wijden.⁵³ Beide schilderijen worden tegenwoordig bewaard in het depot van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten te Brussel.

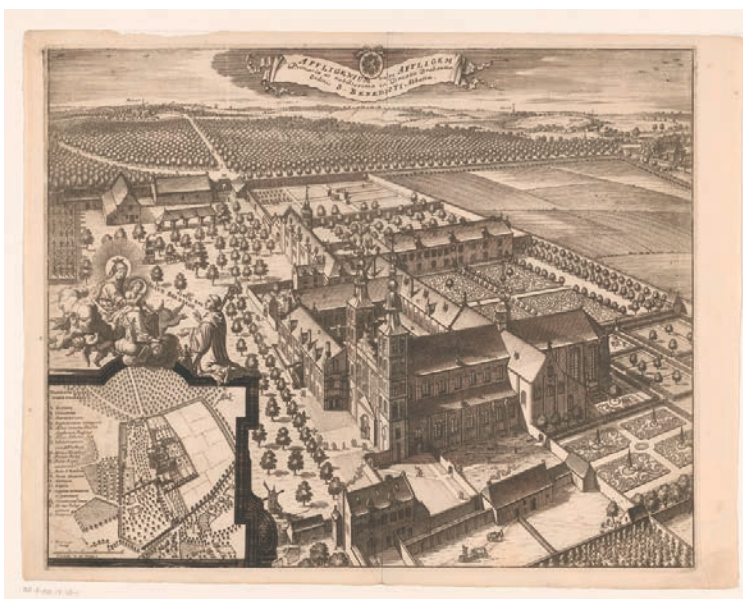
52 H. Vlieghe, *De schilder Rubens*, Utrecht, 1977, p. 156-157.

53 H. Vlieghe, 'The miracles of St. Benedict', in: *Corpus Rubenianum Ludwig Burchard*, Brussel 1972, Deel VIIa, p. 110-115. Brussel Koninklijke Musea voor Schone Kunsten in België, inv. nr. 4063. Het schilderij meet 164 x 262 cm. Volgens Verleyen p. 149 werd het onafgewerkte schilderij na de dood van Rubens door Hélène Fourment geschonken aan Caspar de Crayer, die het waarschijnlijk aan de abdij van Affligem verkocht.

De mirakelen van de heilige Benedictus geschilderd door Peter Paul Rubens, olieverf op doek (onvoltooid), 1635-1640, 164 x 262 cm, © Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel, inv. nr. 4063, foto J. Geleyns – Art Photography

Behalve met deze meesterwerken werd de abdijkerk in Affligem tijdens het bewind van de Utrechtse proost vanaf 1620 rijkelijk gedecoreerd met beeldhouwwerk, gebrandschilderde ramen, wandtapijten, zilver en veel meer.⁵⁴ Ook verwierf het klooster een voorname bibliotheek met een grootse boekenverzameling.⁵⁵ In de geschiedschrijving wordt Benedictus geroemd als de proost, die de aloude abdij opnieuw en op barokke wijze liet gloriëren. De abdij in Affligem is kennelijk een ontmoetingsplaats geweest voor vele Noord-Nederlandse katholieken, die in Leuven studeerden of die naar Brussel op doorreis waren.

Gezicht op de Sint-Pieter en Paulusabdij van Affligem, gravure van Jacobus Harrewijn, 1726-1734, 36,2 cm × 44,8 cm, Amsterdam Rijksmuseum inv. nr. RP-P-AO-17-113-1.

54 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefst*, p. 152-154.

55 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefst*, p. 156.

Gezicht op het Heilige Kruisgasthuis vanaf de binnenplaats aan de Steenstraat (nu Biltstraat) te Utrecht, tekening van A. Rademaker, 1720-1740. 24,1 x 16,6 cm, Utrecht het Utrechts Archief inv. nr. 38342.

't Gasthuijs van 't Heilig Kruis bij Utrecht

Terug naar Utrecht, één van de plaatsen waar sinds de vroege middeleeuwen dankzij een vermaard relik het Heilig Kruis werd vereerd. Zo zou er op de plek van de huidige dom al in de zevende eeuw een Kruiskapel hebben gestaan. In de latere dom zouden zich relieken van het Heilig Kruis hebben bevonden die regelmatig in processie in de stad werden rondgedragen. In de Jacobikerk bevond zich ook een Kruisaltaar. De kerk kende een Heilig Kruisbroederschap die in 1383 voor het eerst wordt vermeld. Deze richtte in 1412 het Heilig Kruis gasthuis op, dat buiten de Witte-Vrouwenpoort was gelegen. Dit gasthuis (of hospice) was niet alleen bestemd voor pelgrims en reizigers, maar werd later ook een verzorgingshuis voor broederschapsleden. Het is opgenomen in het bedevaartlexicon omdat in de gasthuiskapel een relik van het Heilig Kruis werd vereerd.⁵⁶ In 1483 kregen drie Antwerpenaren een bedevaart opgelegd naar het Heilig Kruis bij Utrecht. In een vonnis uit het Buurspraakboek uit 1499 kreeg een inwoner van Utrecht de opdracht 'wollen ende bervoet ten Heylighen Cruys' te gaan. De verering van kruisreliken moet daar toen in ieder geval tot 1656 hebben plaatsgevonden omdat Jacobus van der Torre erover schreef: 'In dit Heilig Kruis [gasthuis] gelegen naast de muren van de stad hebben vanouds zelfs een speciale gedachtenis en een zeer grote verering van het Heilig Kruis bestaan, terwijl er ook in deze barre tijden katholieken van verschillende kanten naartoe blijven stromen uit vroomheid en God daar wonderen blijft verrichten'.⁵⁷

Tot het begin van de zeventiende eeuw bleven notoir katholieke hospitalen in Utrecht nog 'gedoogd'; men nodigde dagelijks priesters voor een mis in de gasthuiskapel en voor ziekenbezoek. In 1615 besliste het stadsbestuur, dat diegenen die betrokken waren bij bestuur en werkzaamheden in de gasthuizen voortaan gereformeerd moesten zijn, een decreet dat in 1620 werd herhaald.

56 J. van Herwaarden, 'H. Kruisgasthuis buiten de Wittevrouwenpoort', in P. J. Margry & C. Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland, dl. 1, Noord en Midden-Nederland*, p. 759-760; Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 330 schrijft dat de relik van het Heilig Kruis werd vereerd in de kapel van het gasthuis.

57 Van Herwaarden, 'H. Kruisgasthuis buiten de Wittevrouwenpoort', p. 759-760; Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 333.

Ondanks zulke strenge aanwijzingen bleven katholieken het gasthuis bezoeken. Op oude prenten en tekeningen is te zien dat de entree van het gasthuis ommuurd was, zodat enkel ‘genode’ gasten naar binnen konden gaan. Op de feestdag van het Heilig Kruis op 3 mei 1628, toen vele katholieke pelgrims daar samen kwamen, sprak het stadsbestuur over ‘growlicke affgoderie ende superstitie’. Twee maanden later kregen de regenten van het gasthuis de instructie om alle religieuze beelden te verwijderen en voortaan het hospice juist op 3 mei te sluiten. Hier bleef het echter niet bij, andere decreten volgden. In deze woelige jaren, mei 1632, bezocht Benedictus van Haeften zijn vader in Utrecht.⁵⁸ Alle pogingen van de stadsoverheid ten spijt bleven de beelden en andere aanstootgevende ornamenten op hun plek staan. Op 7 maart 1636 dicteerde het geïrriteerde stadsbestuur dat alle katholieke overblijfselen vóór 11 maart dienden te worden verwijderd.⁵⁹ De katholieken reageerden niet. Daarop volgde op 6 november 1637 wederom een verscherpt decreet, nu met de bepaling dat het katholieke dienstmaagden, klopjes, verboden was om in het hospice te werken.⁶⁰ Ook moesten binnen 24 uur alle ‘Beelden en andere Paepse Ornamenten’ uit het ‘Offer Camertgen’ verdwijnen, maar eind april 1639 bleek er nog steeds sprake te zijn van bedevaartpraktijken.⁶¹ Het Heilig Kruis gasthuis bleef zich verzetten tegen het stadsbestuur, en bleef al die tijd nog steeds een plek voor katholieke verering.⁶²

De leden van de familie Van Haeften waren immer betrokken bij het gasthuis: Pieter Schade, de echtgenoot van Maria van Haeften, was bestuurder van (tenminste) 1643 tot 1653.⁶³ Pieter was daarin zeer waarschijnlijk zijn schoonvader Anthonius opgevolgd, die in 1593 actief bleek als huismeester van het St.-Sebastiaans- of Heilig Kruis gasthuis.⁶⁴

In 1641 werd het in Utrecht opnieuw onrustig. In dat jaar viel de Roomse Sacramentsdag namelijk op 24 juni, dezelfde dag als het feest van Sint-Jan, iets dat maar eens in de anderhalve eeuw voorkomt. Katholieken zagen dit wellicht als een *omen* om in opstand te komen tegen de gereformeerde onderdrukker. Om zo’n oproer vóór te zijn werd pastoor Herman van Honthorst, jongere broer van de in zijn tijd alom gevierde schilder Gerrit van Honthorst, tijdens het opdragen van een mis buiten de Witte-Vrouwenpoort gearresteerd en enkele dagen voor die 24e juni preventief gevangengezet.⁶⁵ Gerrit van Honthorst had in 1637 op voorspraak van de prins van Oranje geregeld dat zijn broer in Utrecht ten huize van zijn moeder mocht wonen (en werken). Op basis van

58 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 454.

59 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 332.

60 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 139-140.

61 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 331-333.

62 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 334.

63 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 258, met de aantekening dat archiefbronnen over het gasthuis sporadisch zijn. Het zijn slechts jaren die Yasuhira op basis van de bronnen kon bevestigen: het kunnen er dus meer zijn (met dank aan G. Yasuhira).

64 Van Haeften, *Dom Benedictus Haeftenus*, p. 48; Verleyen, *Dom Benedictus van Haeften*, p. 39.

65 C. Caspers en P. Margry, *Het mirakel van Amsterdam. Biografie van een betwiste devotie*, Amsterdam 2017, p. 97; J.H. Hofman, ‘Het kerspel buiten de Witte-vrouwenpoort te Utrecht bij zijn ontkiemen’, in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 26, 1900, p. 91-96.

archiefstukken van de vroedschap blijkt dat die samenkomst plaatsvond, buiten de Witte-Vrouwenpoort ten huize van Eelgis Gerritsz. Op 8 juni werd Van Honthorst wel vrijgelaten, maar gelast binnen vier dagen de stad te verlaten.⁶⁶

In 1650 vond er in het Heilig Kruisgasthuis een opmerkelijk incident plaats toen de consistorie (het gereformeerde bestuur) er achter kwam dat Johannes Schade op verzoek van zijn vader Pieter de ziekenzalving aan een stervende vrouw had toegediend.⁶⁷ In 1651 besloot het stadsbestuur dat eventuele pelgrims in het tuchthuis dienden te worden opgesloten.⁶⁸ In 1652 – Pieter Schade was nog steeds curator van het gasthuis – werd de consistorie geïnformeerd dat er katholieke stoffelijke voorwerpen werden vereerd.⁶⁹ In 1656 stakte de verering van relieken in het Heilig Kruisgasthuis, zoals vermeld in het missierapport aan Rome door Jacobus de la Torre.⁷⁰ Hierna geen verwijzingen meer van bedevaarten naar het hospitaal buiten de Witte-Vrouwenpoort. Het gasthuis werd in 1834 gesloopt.⁷¹

Het opvallende detail van het groepje mensen midden in het familieportret van de Van Haefkens uit 1613 lijkt te verwijzen – dat is plausibel – naar een bedevaart. Het ligt voor de hand dat de familie daarmee hun verbondenheid met de verering van het Heilig Kruis in de kapel van het genoemde gasthuis heeft willen uitdrukken.

Benedictus van Haefkens als literator en publicist

Benedictus wordt tegenwoordig meestal opgevoerd als een Vlaming; bij onze zuiderburen bekend om zijn belang voor Affligem. Maar is dat terecht? Hij schreef zowel in het Nederlands als in het Latijn (de katholieke wereldtaal bij uitstek) vele gedichten. Ook droeg hij bij aan het toen populaire emblematagenre. Zijn werken werden tot ver in de negentiende eeuw in de voornaamste West-Europese talen vertaald en uitgegeven.⁷² Hij was zeer goed bevriend met Jacobus Boonen, de aartsbisschop van Mechelen, aan wie hij ook enkele van zijn boeken opdroeg.⁷³ Boonen stond formeel aan het hoofd van de abdij van Affligem en bezocht het klooster in die hoedanigheid driemaal per jaar.⁷⁴ De dagelijkse leiding ter plekke was de verantwoording van de proost. Van Boonen is bekend dat hij in zomer 1643 het vormsel toediende aan Anna van den Vondel, de bekeerde dochter van de beroemde dichter Joost, die daartoe speciaal vanuit Amsterdam naar Mechelen was gereisd; ze was vast

66 Hofman, 'Het kerspel buiten de Witte-Vrouwenpoort', p. 93-94. Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 262, 313, 344, 378 t/m 380, 444.

67 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 333.

68 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 332.

69 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 333.

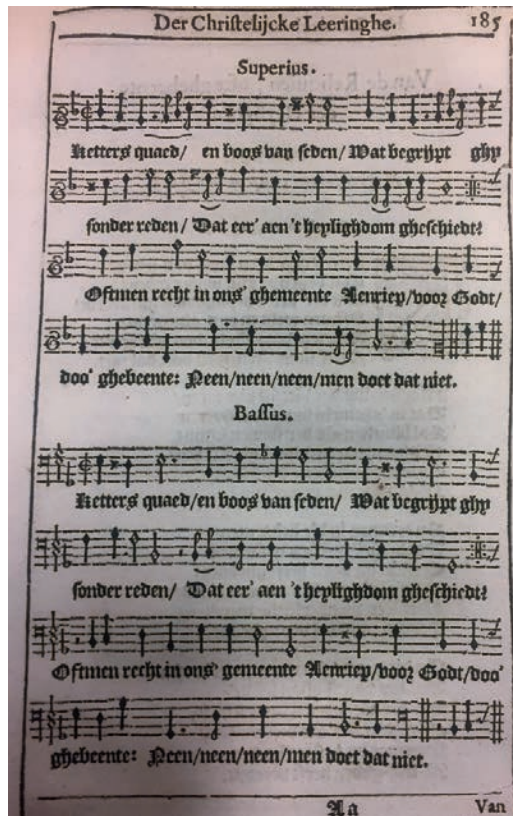
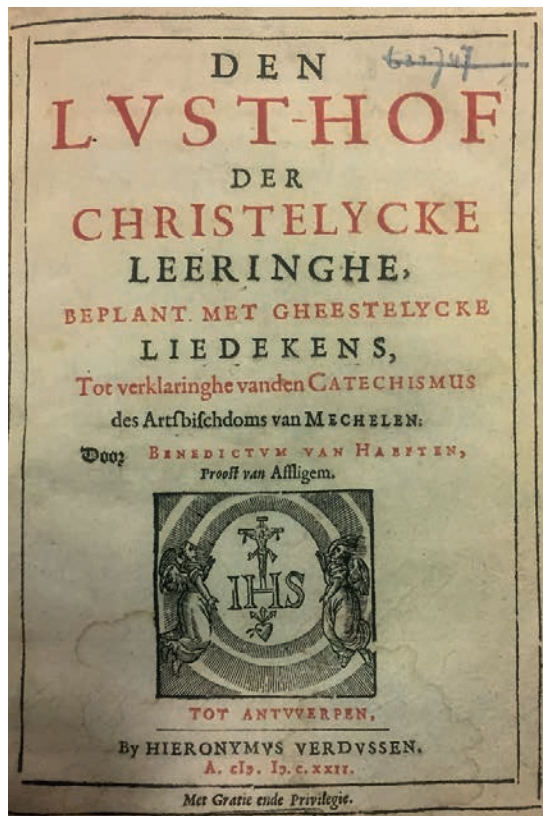
70 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 333.

71 Van Herwaarden, 'H. Kruisgasthuis buiten de Witte-Vrouwenpoort', p. 759; In het Centraal Museum in Utrecht zijn delen en voorwerpen van het Heilig Kruis gasthuis bewaard waaronder zegels, interieurelementen en een memorietafel (drieluik) geschilderd door Jan van Scorel.

72 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefkens*, p. 7.

73 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefkens*, p. 164-165.

74 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefkens*, p. 27 en 33 en 164-165.

Den Iusthof der christelycke leeringhe, beplant met gheestelycke liedekens tot verklaringhe van den catechismus des artsbischofdoms van Mechelen, een – op muziek gezette – berijmde catechismus door Benedictus van Haeften. Antwerpen gedrukt door Hieronymus Verdussen 1622. Lied 'Van de Reliquien, ofte ghebeente der Heylighen', titelpagina en p. 185, Den Haag KB| Nationale Bibliotheek.

niet de enige die vanuit de Republiek deze reis ondernam.⁷⁵ Het illustreert dat katholieken in de Republiek in oorlogsjaren niet werden afgeschrikt om hiervoor naar de Zuidelijke Nederlanden af te reizen.⁷⁶

Tijdens zijn studie in Leuven was Benedictus begonnen met zijn literaire werk. Zijn eerste belangrijke publicatie was een zangbundel in 1622 met 'gheestelycke liedekens tot verklaringhe van den catechismus, een – op muziek gezette

75 Piet Calis, *Vondel. Het verhaal van zijn leven (1587-1679)*, Amsterdam 2008, p. 214: 'Zij deed dat samen met een dochter van de boekhandelaar Hendrick Barentsen uit de Warmoesstraat en logeerde bij de moeder van de Antwerpse drukker Balthazar Moretus, met wie Barentsen geregeld correspondeerde. Constantijn Huygens, die overigens weinig op katholieken gesteld was, had voor het paspoort gezorgd'. In Mechelen wordt een register bewaard met de pastorale bedrijvigheid van de aartsbisschop, Verleyen, *Dom Benedictus van Haeften*, p. 33 (nt 39).

76 Tijdens het Bestand 1609-1621 gebeurde het regelmatig, dat kloppen afreisden naar de Zuidelijke Nederlanden voor het ontvangen van het Vormsel (Joke Spaans, *De Levens der Maechden. Het verhaal van een religieuze vrouwengemeenschap in de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Hilversum 2012, p. 66). Vanwege de restricties tijdens de Corona-pandemie heb ik vooralsnog geen mogelijkheid gehad om de te Mechelen bewaarde archieven te bezoeken. Dit zou interessante informatie kunnen opleveren omdat er in het algemeen vanuit wordt gegaan dat reizen tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tijdens de tweede helft van de Tachtigjarige Oorlog onmogelijk zou zijn.

– berijmde catechismus. De bundel werd in 1622 te Antwerpen gedrukt door Hiëronymus Verdussen.⁷⁷

Dit muzikale ‘leerboek’ telt 116 liederen, waarvan 29 in het Latijn. Zo schreef hij een lied ‘Van de Reliquien, ofte ghebeente der Heylighen’, waarin hij het vereren van resten van lichamen van heiligen verdedigt tegen de protestante opvattingen.⁷⁸

‘Kettters quad/ en boos van seden/
Dat begrijpt ghy sonder reden/
Dat eer’ aen ’t heylighdom gheschiedt
Oftmen recht in ons ghemeente
Aenriep/ voor Godt/ doo’ ghebeente:
Neen/ neen/ neen/men doet dat niet.

Moghen wy dat vleesch niet eeren/
Dat in ‘shemels huys des Heeren
Sal blincken als der sonnen schijn.
’t Lichaem dat hier heeft ghestreden/
En veel pijnen heeft gheleden;
Magh dat niet in eere zijn? (...)

Het boek bevat verder inkeer-, strijd- en heiligenliederen en is in dit opzicht uniek in de Nederlanden.⁷⁹

Behalve opgetekende preken uit Affligem zijn vier bundels bewaard met 82 sermoenen voor de karmelietessen van Aalst uit de jaren 1632-1653.⁸⁰ Volgens Verleyen ‘moet hij werkelijk de gave van het woord hebben gehad om zo onvermoeibaar, voor zulk een verschillend gehoor, geheel zijn priesterleven door te prediken.’ Zijn preken zijn her en der op schrift bewaard gebleven, maar nimmer uitgegeven.⁸¹

Benedictus van Haeftens samenwerking met Boëtius à Bolswert

Op het gebied van het populaire genre in de zeventiende eeuw, de emblematiek, heeft Benedictus, samen met de vrome katholieke landgenoot, graveur Boëtius à Bolswert, geschiedenis geschreven.

77 *Den Iusthof der christelycke leeringhe, beplant met gheestelycke liedekens tot verklaringhe van den catechismus des aartsbisdoms van Mechelen.* Antwerpen, 1622. Het boek werd opgedragen aan zijn goede vriend aartsbisschop Boonen.

78 De eerste twee strofen van totaal negen zijn hier opgenomen. Van Haefte, *Den Iusthof der christelycke leeringhe*, p. 185-187.

79 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefte*, p. 197; K. Porteman & M. B. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*, Amsterdam 2008, p. 301 en 475.

80 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefte*, p. 198.

81 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefte*, p. 197-199.

Titelpagina *Schola Cordis*, gegraveerd door Boëtius à Bolswert met tekst van Benedictus van Haeften, 1629, 9,8 x 6, 2 cm, Ruusbroecgenootschap Antwerpen inv. nr. 3024 L 3.

Samen creëerden ze één van de allermooiste embleemboeken op het gebied van religieuze liefdesemblematiek: *Schola Cordis* uit 1629.⁸² Waarschijnlijk kenden de twee elkaar al uit Utrecht. Boëtius, in 1580 in het Friese Bolsward geboren, werkte tussen 1611 en 1614 intensief samen met de Utrechtse katholieke schilder en meester Abraham Bloemaert, juist in de periode dat het familieportret werd geschilderd.⁸³ Voor de bundel graveerde Boëtius 55 prenten rond een gevleugelde putto, symbool voor de goddelijke liefde van Christus én een meisjesfiguur als de menselijke ziel: het duo Amor en Anima. Het hart, symbool voor de liefde (*Caritas*), speelt een hoofdrol in de dialoog tussen beiden. Het boekje, gedrukt te Antwerpen door Hieronymus Verdussen

82 A. de Kruijf & E. Verheggen, 'Graveurs met Jezus als metgezel', in: Tjebbe de Jong (red.) 2013, p. 111-166: p. 135-137.

83 De Kruijf & Verheggen, 'Graveurs met Jezus als metgezel', p. 124-125. Gerdien Wuestman, 'Meer dan alleen Rubensgraveurs', in: Tjebbe de Jong (red.), *Boëtius en Schelte Van Bolswert naar Antwerpen. Gouden Eeuwgravures naar Bloemaert, Rubens en Van Dyck*, Bolsward 2013, p. 43-104: p. 49-55.

en opgedragen aan Boonen, werd tot in de negentiende eeuw herdrukt; het werd vijfmaal vertaald en telt dertig uitgaven, waaronder zes in het Latijn, vijftien in het Engels, vijf in het Duits en vier in het Spaans.⁸⁴ Boëtius had vijf jaar daarvoor ook de vergelijkbare emblematabundel *Pia desideria* geïllustreerd (eveneens met een dialoog tussen Amor en Anima). De illustraties uit beide boekjes raakten in zwang bij piëtistische stromingen, waaronder anglicanen, die er eigen teksten bij schreven.⁸⁵

Hoewel de emblematabundel een grote verspreiding kende tot in Zuid-Amerika is deze niet zo groot als de invloed van de *Pia Desideria* met tekst van Herman Hugo S.J. Dat boekje liftte duidelijk mee met de wereldmissie van de jezuïeten, die het werk van hun ordegenoot overal verspreidden. Sinds enige jaren kan men via de website van *Pessca* kennisnemen van de afgeleide kopieën die zijn aangetroffen in Zuid-Amerika. In de hier afgebeelde voorbeelden uit Mexico en Peru kan men duidelijk de interpretatie waarnemen van de wijze van didactiek en inspiratie, waarbij zowel mannelijke als vrouwelijke lezers zich konden vinden in de rol van Anima.⁸⁶

Cordis Humiliatio: Het laatste oordeel, uit: *Schola Cordis* gegraveerd door Boëtius à Bolswert, Ruusbroecgenootschap Antwerpen inv. nr. 3024 L 3, nr. 12.

Monnik als anima: schildering, olie op paneel, 1775, Museo Nacional del Virreinato, ciudad de Tepotzotlán, Estado de México, México (via *Pessca*, *Colonial Art* item 2556B)

Vrouw als Anima: onbekende kunstenaar uit Cuzco (Peru), olieverf op paneel, 18de eeuw (via website *Pessca*, *Colonial Art* item 3596B).

84 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefst*, p. 200.

85 Verleyen, *Dom Benedictus van Haefst*, p. 200; E. Stronks, *Negotiating Differences. Word, Image and Religion in the Dutch Republic*, Leiden 2011, p. 60; Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, p. 78-79; Porteman & Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen*, p. 865.

86 Zie verder F. Dietz, *Literaire levensaders. Internationale uitwisseling van woord, beeld en religie in de Republiek*, Hilversum 2012; Zie voor de invloed van deze afbeeldingen in Zuid-Amerika: *PESSCA*, Project on the Engraved Sources of Spanish Colonial Art; www.colonialart.org

H. Benedictus met bisschopsstaf en boek, titelpagina van: Benedictus van Haeften, *S. Benedictus illustratus sive Disquisitionum monasticarum libri XII*. Antwerpen 1644, uitgegeven bij P. Bellerus, gegraveerd door Cornelis Galle (II) naar Abraham van Diepenbeeck, 31,6 cm x 20,7 cm, Amsterdam Rijksmuseum inv. nr. RP-P-OB-7062.

Benedictus schreef meerdere boeken waarin het kloosterleven een grote rol speelde, waaronder de *S. Benedictus Illustratus* uit 1644.⁸⁷ Het titelblad hiervoor werd gegraveerd door Cornelis Galle II naar een ontwerp van Abraham van Diepenbeeck.

Het emblemataboek *Regia Via Crucis*

Van belang voor dit overzicht is de geïllustreerde bundel die in 1635 verscheen bij Plantijn en Balthazar Moretus in Antwerpen: *Regia via Crucis*.⁸⁸ Het boekje is geïnspireerd op Thomas a Kempis' *Navolging van Christus*. De titelprent, op verzoek van Rubens gegraveerd door Cornelis Galle (I), was gegraveerd naar een speciaal hiertoe vervaardigd ontwerp van Rubens.⁸⁹ Zoals gemeld had Rubens in 1634 de abdij bezocht ter voorbespreking van het altaarstuk. Het boek diende dus mede als basis voor het meesterwerk. De jonge Jacob (Benedictus) en zijn familieleden waren in Utrecht grootgebracht met onder andere de verering van het Heilig Kruis(reлік): en dit kruis speelt in dit boekje de hoofdrol. Stond eerst de liefde, *Caritas*, in de *Schola Cordis* centraal; 'het lijden', het dragen van het kruis, werd het leidend motief in de *Regia Via Crucis* juist toen in Utrecht zijn familie zuchtte onder het juk van de protestante pressie.⁹⁰ Stadhouders Frederik Hendrik was in zijn militaire campagne in de hernomen oorlog genadeloos ten aanzien van katholieken in Brabant en Limburg: dorpen werden geplunderd en platgebrand.⁹¹ In Hollandse steden werden katholieke erediensten oogluikend toegestaan, vaak tegen betaling van recognitiegelden aan de stedelijke overheid. Een dieptepunt moet het gewonnen beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 zijn geweest. Na inname werd daar het katholicisme verboden. Priesters, monniken en andere katholieke inwoners verlieten daartoe gedwongen de stad.⁹² De Sint-Jan werd ontruimd en geconfisqueerd. Na Den Bosch volgde deze praktijk verder in Breda, Venlo, Roermond, Sittard en Maastricht. Het

87 * *Paradisus sive Viridarium Catechisticum*. Dit is het enige werk dat ook in de Republiek werd gedrukt; de eerste druk werd uitgegeven in Amsterdam 1619. Dit werk uit 1622 bevat gedichten en liederen om de toen nieuw verspreide Mechelse Catechismus uit te leggen.

* *Propugnaculum Reformationis monasticae ordinis Sancti Benedicti*. De datum van drukken is onbekend.

* *Panis Quotidianus sive Sacrarum Meditationum in singulos anni dies distributarum libri sex*, Boek bestaande uit 6 volumes, met de 1e druk in 1634.

* *Officium Parvum S. Theresiae*, 1639 verschenen bij Jacobus Mesius te Antwerpen.

* *Benedictus Illustratus sive Disquisitiones monasticae*. Dit boek over de leer van de heilige Benedictus is een verzameling van geestelijke lezingen. De eerste druk was in 1644.

* *Venatio sacra sive de Arte quaerendi Deum*. Dit boek verscheen postuum in het jaar 1650.

88 Opgedragen aan markies Jacobus de Noyelle, Verleyen, *Dom Benedictus van Haefden*, p. 172.

89 Cornelis Galle (1576-1650), zoon van de graveur Philip Galle (1637-1612) die in 1570 met zijn gezin zijn geboortestad Haarlem had ingeruild voor Antwerpen.

90 Ook lekendichter en schermmeester Christoffel van Essen schreef in 1635 een bundeltje fel anti-Hollandse verzen: *Roepende Faem*. In hetzelfde jaar droeg hij een andere dichtbundel *Den vermakelycken dagh van een christen-mensch* op aan Benedictus van Haefden. Zie hiervoor: Porteman & Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen*, p. 492.

91 Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*.

92 P.J. van der Heijden, *Dagboek 1629, 's-Hertogenbosch 2004*, p. 114 t/m 118; C. Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, p. 258 t/m 268.

boekje, het schilderij van Rubens en de voorliefde voor de verering van het kruis in de mystieke en spirituele betekenis stonden model voor de troostende boodschap van de proost aan het vaderland. De overige 38 prenten in de *Regia Via Crucis* werden gegraveerd door Cornelis Galles zwager Karel van Mallery.⁹³

Ook dit boekje zou tot in de negentiende eeuw worden herdrukt. Het werd dertienmaal vertaald en er verschenen 45 uitgaven, waarvan zeven in het Nederlands. Het werd opgedragen aan Sint-Theresia van Avila, hervormster van de Karmel en ordetichtster van de zusters karmelietessen in Aalst, waar Van Haeften als geestelijke vader voorging; zij is ook rechts op de titelpagina afgebeeld. Het boek is een soort leerboek voor katholieke lezers, maar onmiskenbaar geïnspireerd en gericht op nonnen en geestelijke maagden.⁹⁴ Voor de zusters vertaalde hij ook de (onuitgegeven) *Regia Via Crucis* in het Nederlands.⁹⁵

Op de titelpagina's van de *Schola Cordis* én de *Regia via Crucis* staat Van Haefkens geboortestad Utrecht (*Ultraiectina*) gelijk achter zijn naam in hoofdletters, terwijl zijn Affligemse prooststatus daar in kleine letters aan is toegevoegd.⁹⁶

In 1667 werd het boek, vertaald door de kartuizer Petrus Mallants (in vertaling *De heyr-baene des cruys*), uitgegeven door Lucas vanden Kerckhove.⁹⁷ Er volgden achttien drukken in het Frans, negen in het Duits, vier in het Spaans, twee in het Italiaans en één in het Tsjechisch.⁹⁸ De prenten werden voor deze bundel opnieuw gestoken. In het voorwoord wordt gerefereerd aan het gegeven dat dit boek door Van Haeften werd geschreven naar aanleiding van de onderdrukking van katholieken in de Republiek.⁹⁹

‘Wel hoe! wat schrijft ghy hier, mijn Heer,
Aen't Neder-landt voor Less' of Leer'?
Ghy schrijft van kommer en verdriet,
En't Landt en proeft nu anders niet:
Ghy schrijft hoe dat men lijden moet,
En't Landt is vol van teghen-spoet:
Ghy schrijft dat ancxt en droeffenis
Noodtsaeckelijck, en saligh is,
En't Vaderlandt is nu daer van
Soo vol als't immer wesen kan.
Ghy schrijft dan dit soo wel van pas
Als oyt een boeck gheschreven was.'

93 Verleyen, *Dom Benedictus van Haeften*, p. 200; J. R. Judson & C. van de Velde, 'Title-page for B. van Haeften', p. 295.

94 Zie voor kloppenboeken geschreven door geestelijken Marit Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw*, Hilversum 1996, p. 122 t/m 204.

95 Verleyen, *Dom Benedictus van Haeften*, p. 191.

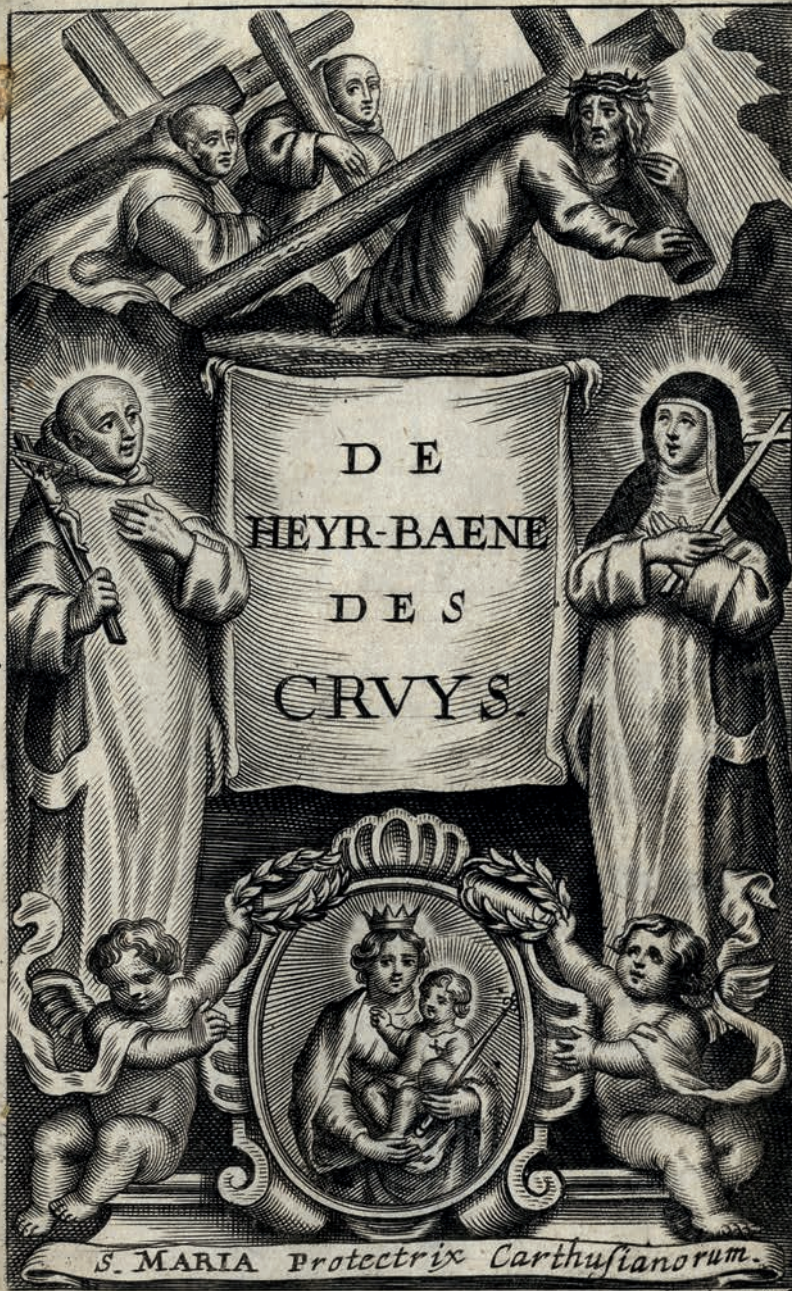
96 G. Janssen, *The Dutch Revolt and Catholic Exile in Reformation Europe*, Cambridge, 2014, p. 91-92 schrijft hoe katholieke 'ballingen' zich zelfbewust op deze wijze profileerden.

97 Porteman & Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen*, p. 686.

98 Verleyen, *Dom Benedictus van Haeften*, p. 200; Stronks, *Negotiating Differences*, p. 203 t/m 207.

99 P. Mallants, *De heyr-baene des cruys*, uitgegeven door Lucas vanden Kerckhove Brugge 1667 (vertaling van *Regia Via Crucis* van Benedictus van Haeften), f. 1r.

Dono Francisci Aluirdos 1670

S. MARIA Protectrix Carthusianorum.

P. Clouwet fecit

De ziele van den mensch kan wel lijden sonder vreught, maer en kan niet blijde zijn sonder lijden : om dat de vreught haer dient tot vernederinghe, wetende dat sy soo goede onthaelinghe onweerdigh is.

De heyr-baene des cruys, titelpagina gegraveerd door Petrus Clouwet, vertaling van *De Regia Via Crucis* van Benedictus van Haeften door de kartuizer Petrus Mallants uit 1667, uitgegeven door Lucas vanden Kerckhove in Brugge, Ruusbroecgenootschap Antwerpen inv. nr. 3024 K 10.

Zeventiende-eeuwse religieuze literatuur is altijd ‘gelaagd’ en zit vol met allerlei verwijzingen naar kerkvaders en de Bijbel. Een lezer met de kennis van Van Haefkens levensgeschiedenis kan toch eruit destilleren dat het ook voor een deel autobiografisch is. Van Haefkens spreekt als het ware zelf via de hoofdpersoon van Christus: het boek heeft een hoog moraliserend ‘preekgehalte’. Het volkse karakter met de relatief naïeve prentjes lijkt in bepaalde opzichten op de bestseller die Boëtius à Bolswert enkele jaren eerder, in 1627, had geschreven en geïllustreerd: *Duyfkens en Willemynkens Pelgrimage tot haren beminden*.¹⁰⁰ Daar gaan twee zussen op pelgrimage naar het hemels Jeruzalem.¹⁰¹ In de *Regia via Crucis* begeeft Christus zich met drie zusters Stavrophila, Honoraria en Hilaria op weg. Zij gaan naar de kapel van het Heilig Kruis, het hemels Jeruzalem, dat zij op het feest van de Kruisvinding (14 september) willen bezoeken. ‘Dese dry ghesusters ginghen dickwils om den geest wat te verscherpen, en een lochtjen te raepen naer hun vaders hofstede, alwaer sy ghewoon waeren twee oft dry daeghen stil te blijven’.¹⁰²

Al snel blijft één maagd, Stavrophila, over en vervolgt zij de (kruis)weg met Christus. Soms is hij heel uitgesproken zoals in hoofdstuk dertien ‘De cruycen der Ghetrauwde’: hij vergelijkt daar nogal kras het huwelijk voor zowel de man als de vrouw met slavernij! Hij somt alle nadelen op en verheerlijkt de maagdenstaat én de ‘vrijheid’ die de religieuze staat haar (en dus de lezer) kan bieden.¹⁰³

Niet alleen de tekst maar ook de prenten van Karel van Mallery spraken een breed publiek aan. Geïnspireerd op deze prenten verschenen losse kopieën van diverse graveurs/uitgevers als ‘bidprentjes’. Het bekendste is de afbeelding van Stavrophila in een bootje, met Christus aan het roer.

De oudst bekende memento-moritekst op de achterzijde van een doodsprentje is van Trijn Jans Oly, de overste van de maagden in den Hoek (Haarlem) uit 1651.¹⁰⁴ Op de voorzijde is het mystieke schuitje, geïnspireerd op de prent, gegraveerd.¹⁰⁵ Deze gelijkende voorstelling werd door diverse graveurs nagestoken en tot in de negentiende eeuw verspreid.

100 Porteman & Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen*, p. 486-488.

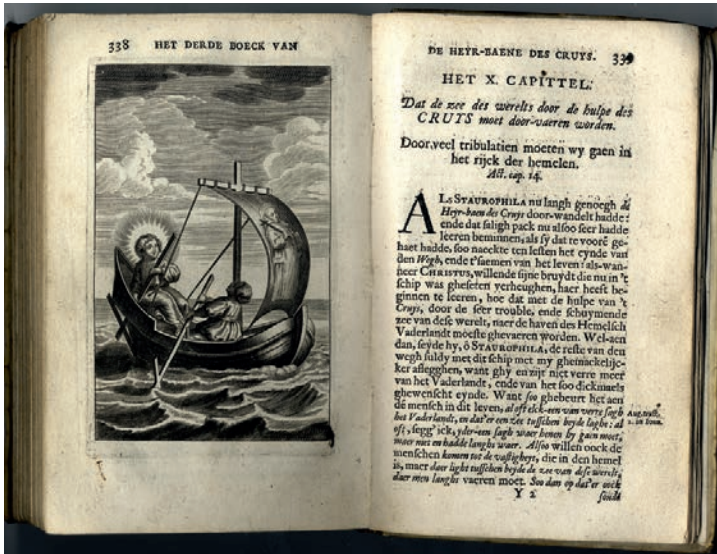
101 De Kruijff & Verheggen, ‘Graveurs met Jezus als metgezel’, p. 133 t/m 134.

102 Mallants, *De heyr-baene des cruys*, p. 3.

103 Mallants, *De heyr-baene des cruys*, p. 108 t/m 118.

104 Zie voor Trijn Jans Oly: J. Spaans, *De Levens der Maechden*.

105 E. Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17e en 18e eeuw*, Zutphen 2006, p. 153-154.

Het mystieke schuitje' in *De Regia Via Crucis* van Benedictus van Haeften afgebeeld op p. 30, oorspronkelijk gemaakt door Cornelis Galle (I), hier een nagegraveerde prent uit *De heyr-baene des cruys*, de vertaling van Petrus Mallants uit 1667, uitgegeven door Lucas vanden Kerckhove in Brugge. Ruusbroecgenootschap Antwerpen inv. nr. 3024 K 10, p. 338-339. De prent werd veelvuldig gekopieerd op devotieprenten tot in de 20e eeuw: een ingekleurde gravure op perkament door Petrus Bouttats, ca. 1650. Deze dienden als basis voor het oudst bekende doodsprentje van Trijn Jans Oly (†29 maart 1651), overste van de kloppenstatie Den Hoek in Haarlem, 9,1 x 6,7 cm, particuliere collectie; lithografie van het mystieke schuitje van J.B.D. Hemelsoet uit Gent, ca 1875, Ruusbroecgenootschap Antwerpen, zinnebeelden levensweg.

Tegeltabel uit 1786 met zusters die allen een kruis dragen.

Kerk van de Onze-Lieve-Vrouw van de Sereniteit in Alcântara, het klooster bij Lissabon waar de gevluchte clarissen uit Alkmaar in 1582 een veilig onderkomen vonden. Foto met dank aan Raymond Fagel en Jo Spaans.

Ook elders in Europa werden de prenten gekopieerd. In het clarissenklooster te Lissabon, gesticht door gevluchte Hollandse nonnen uit Alkmaar, decoreren tegeltabelaus, mede geïnspireerd op deze voorstellingen, de kapel.¹⁰⁶ Ook zijn daar tien schilderijen naar voorbeelden van de prenten bewaard.¹⁰⁷

Kunstenaars in het verzet vanuit de Zuidelijke Nederlanden

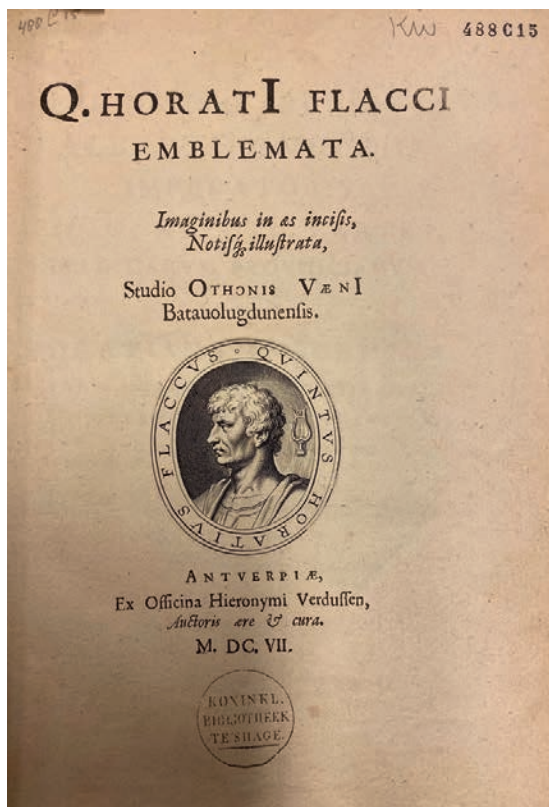
Vanuit de Zuidelijke Nederlanden kwam een grote stroom van visueel verzorgde 'beelden', in de vorm van grafiek en handzame vaak minutieuze religieuze boekjes op gang met als doel het katholieke volksdeel in de Republiek spiritueel te 'voeden' en vooral ook te troosten. De populariteit van de devotiegrafiek moet ongekend groot zijn geweest: ondanks de beperking dat het marginaal drukwerk betreft is er relatief veel overgeleverd. De kleine prentjes konden voor privé-devotie veilig, los worden opgeborgen in de breed verspreide gebedenboeken. Ze werden ook vaak geïllustreerd gedrukt: het visuele 'beeld' kon de tekst in de geest herinneren. Buiten de boekhandel waren klopjes en begijnen actief met het verspreiden van stichtelijke boekjes en al of niet

106 R. Fagel & J. Spaans, *De vlucht van Nederlandse clarissen naar Lissabon*, Verloren Hilversum 2019, p. 140-160.

107 J. M. Simoes, 'Het klooster van de nonnen in Lissabon: geschiedenis en artistiek erfgoed', in: Fagel & Spaans, *Nonnen verdreven door Geuzen*, p. 164 t/m 177: p. 174-175, door Bento Coelho da Silveira.

versierde of bewerkte prentjes, die zij bij wijze van handwerk zelf verfraaiden. Boeken en prentjes bleken in de Republiek handzame ‘instrumenten’ voor katholieke propaganda.

Spil in het netwerk van kunstenaars, die vanuit de Zuidelijke Nederlanden opkwamen voor de onderdrukte katholieken in het Noorden was de schilder Peter Paul Rubens (1577-1640) zelf. Via zijn leermeester, goede vriend en katholieke humanist Otto van Veen, afkomstig uit Leiden, raakte Rubens betrokken bij de problematische situatie van zijn katholieke taal- en geloofsgenoten in het Noorden. Otto van Veen was afkomstig uit een invloedrijke Leidse katholieke familie.¹⁰⁸ Zijn vader, die in 1572 als ‘glipper’ met zijn gezin naar Antwerpen was gevlucht, keerde via Luik en Amsterdam in 1577 met zijn gezin terug naar zijn geboortestad. Otto bleef in Luik als enige achter om zijn opleiding als kunstschilder af te ronden. Lenarduzzi bevestigt dat hij zich immer ten opzichte van Leiden en de Republiek patriot voelde.¹⁰⁹ Hij vestigde zich in Brussel en keerde in ieder geval in 1584 terug voor het maken van een fraai familieportret, waarop het gezin voltallig staat afgebeeld.¹¹⁰ Het hangt nu in het Musée du Louvre in Parijs. Ook in deze familie zijn (brief)contacten heen en weer en wederzijdse bezoeken tussen Vlaanderen en de Republiek bekend.¹¹¹

Titelpagina van Otto van Veen, *Q. Horati Flacci emblemata*, met gravures gegraveerd door Studio Othonis Vaeni, Batauolugdunensis (Leiden), uitgegeven door Hieronymus Verdussen, Antwerpen 1607, Den Haag KB| Nationale Bibliotheek.

108 Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, p. 61-79.

109 Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, p. 73.

110 Janssen, *The Dutch Revolt*, p. 97; Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, p. 80.

111 Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, p. 61-79; J.G. van Gelder, 'Rubens in Holland in de zeventiende eeuw', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 3 (1950-1951)*, p. 128. Rubens heeft regelmatig contact met Otto's broer Pieter van Veen, Haags raadpensionaris. Hij verwijst naar een brief, waarin Rubens in 1619 aan Pieter schrijft dat hij op zoek is naar jonge graveurs uit de Republiek om zijn werk te graveren. Op p. 129 verwijst hij naar een brief uit januari 1619 van Rubens aan Pieter met de vraag hoe privileges voor zijn prenten te verkrijgen.

Ook Otto van Veen bekwaamde zich in het fraai illustreren van devotionele boeken, waaronder ook populaire emblemata,¹¹² waarbij zijn Leidse roots en zijn samenwerking ('studio') met Noord-Nederlandse graveurs immer vermeld werd op de titelpagina's van de meesterwerken. Ze werden gedrukt en verspreid over de hele Westerse wereld.

Rubens' roem was ook in de Republiek groot, maar in zijn functie als diplomaat voor 'vijand' Spanje was hij niet bepaald een graag geziene gast. Hij werkte immers als schilder en informatievergaarder voor de aartshertogen Albrecht van Oostenrijk en Isabella van Spanje. Toch bezocht hij enige malen het noorden.¹¹³ Zo vertoefde hij in 1613 in de omgeving van Haarlem, waar hij topgraveur Hendrick Goltzius en zijn schoonzoon Jacob Matham ontmoette.¹¹⁴ In 1627 verkreeg hij een diplomatenpaspoort om de Republiek een tweede maal te bezoeken: officieel om kunstwerken te bekijken, maar officieus om te onderhandelen over vrede. Dat laatste liep spaak.¹¹⁵ Hij maakte wel een ronde om contact te leggen met kunstenaars en hun ateliers. Hij bezocht Delft, Rotterdam, Haarlem (?) en Amsterdam, maar wie hij daar ontmoette is niet bekend. Zijn begeleider was Joachim von Sandrart, leerling op het atelier van Gerard van Honthorst (wiens broer zielzorger was bij de schuilkerk buiten de Witte-Vrouwenpoort). In Utrecht ontmoette hij de kunstenaars Gerard van Honthorst, Abraham Bloemaert, Paulus Moreelse, Cornelis van Poelenburgh en Hendrick ter Brugghen.¹¹⁶ In december 1631 bracht hij nogmaals een bezoek van enkele dagen aan 's-Gravenhage. Daarna gold hij als persona non grata. Constantijn Huygens, een groot bewonderaar, probeerde nog in 1635 een diplomatiek paspoort voor hem te verwerven, maar dat mislukte.¹¹⁷

Vanuit de Republiek waren de gebroeders Schelte en Boëtius à Bolswert naar Antwerpen gekomen. Beiden werkten vanaf 1617 intensief als graveurs van zijn werk met Rubens samen.¹¹⁸ Voordat zij naar Vlaanderen verhuisden hadden ze volop deelgenomen aan het culturele leven in de Republiek, en wonend en werkend in Amsterdam en Utrecht.¹¹⁹ Dat ook Schelte à Bolswert de ondergrondse roomse weerbaarheid in de Republiek actief steunde blijkt uit zijn clandestiene gravure van het bedevaartoord Heiloo met de ruïne van

112 Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, p. 73.

113 Van Gelder, 'Rubens in Holland'.

114 Van Gelder, 'Rubens in Holland', p. 120. De Jong, *Boëtius en Schelte Van Bolswert naar Antwerpen. Gouden Eeuwgravures naar Bloemaert, Rubens en Van Dyck*, Bolsward 2013, p. 23.

115 Van Gelder, 'Rubens in Holland', p. 134.

116 P.T.A. Swillens, 'Rubens bezoek aan Utrecht', *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1945/46, p. 105-125.

117 Van Gelder, 'Rubens in Holland', p. 142.

118 T. de Jong (red.), *Boëtius en Schelte Van Bolswert naar Antwerpen. Gouden Eeuwgravures naar Bloemaert, Rubens en Van Dyck*, Bolsward 2013, p. 25; Van Gelder, 'Rubens in Holland', p. 129 nt 1: 'Het is mogelijk dat Schelte reeds in Juli 1617 in de werkplaats van Plantijn was aangesteld, hij wordt echter eerst in 1625-1626 opgenomen in het St. Lucasgilde te Antwerpen. Boëtius komt omstreeks 1618 naar Antwerpen en wordt in 1620 'meester'. De werkzaamheden voor Rubens beginnen niet vóór 1628.'

119 Zie verder: De Jong, *Boëtius en Schelte Van Bolswert naar Antwerpen* op pagina 21: op 19 maart en 22 april traden ze op bij de wilsbeschikking van Mary Laurensdochter Spiegel (1538-1615), de katholieke gebleven dochter van de beroemde dichter, zij woonde op het Begijnhof in Amsterdam.

de kapel van Onze Lieve Vrouw Ter Nood te Runxputte.¹²⁰ Van al zijn prenten heeft hij bij uitzondering enkel deze gravure van zijn initialen voorzien, in de context van zijn hele oeuvre een uitzondering. Linksonder signeerde hij de prent met 'S.B., exc. Antwerp'.¹²¹

Rubens' grafiek van Lucas Vorsterman en de gebroeders À Bolswert werd in de Scheldestad onder andere uitgegeven door Martinus van den Enden, wiens broer Franciscus in 1643/1644 naar Amsterdam verhuisde om daar aan de Nes een kunst- en prentwinkel te openen.¹²² Tot diens klandizie behoorden onder andere klopjes en begijnen.¹²³ Blijkbaar werd de handel in de Antwerpse (Rubens)grafiek gedoogd, katholieke kunst werd in de Republiek niet echt gecensureerd.

Benedictus van Haeften moet deze patriottische kunstenaarsgroep rondom Rubens natuurlijk hebben gekend. Hij werkte samen met Boëtius à Bolswert, die hij vanuit Utrecht kende, in de *Schola Cordis*. In deze context is het dan ook niet verwonderlijk dat Boëtius vóór zijn dood in 1633, zijn gravures voor het mirakel van Amsterdam opdroeg aan zijn vriend, 'Peter' en 'Wees-vader' Rubens.¹²⁴ Voor de inleiding schreef hij:¹²⁵

'Ende onder alle anderen geen bequamer ghevonden hebbende als U.E. Verstoute my aen de selve desen mijnen arbeyt als aen de beste Weesvader ende voor-spraeck te bevelen: om onder U.E. loffelijcke Naem, die van sich selfs oock *Peter* mede brengt, en onder de Standaerd van U.E. heerlijcke beroemtheydt de Vyandin Achterklap onder d'ooghen te trecken, en onder de Wallen van U.E. beschuttinge, het hagelschut van bedil en laster te ontduycken. Dees mijn gheringhe gifte en schenckagie is d'af-beeldingh ende beschryvingh van een vermaerdt miraeckel, in een vermaerde Stadt geschiedt, het welck oock wel behoorde aen een vermaerdt Man op-ghedraghen te worden. Ende alsoo het onder geen verseeckerder vleugelen schuylen kan, als onder de liefwaerdige en overwegende genegentheydt van U.E. tot alle goede konsten en konstenaers, waer door U.E. over al seer loffelijck berucht is.'

Rubens kende ook de Haarlemse schilder en vrome katholiek Frans Pietersz. de Grebber, die hij – samen met zijn zoon – inschakelde voor een transport.¹²⁶ Hoewel hij slechts enkele malen de Republiek kon bereizen was zijn roem

120 E. Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, p. 241 t/m 244. M. Eekhout, *Memorabilia van de Tachtigjarige Oorlog. De rol van voorwerpen in de oorlogsherinnering, 1566-1750*, Hilversum 2020, p. 30; Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, p. 103 t/m 111.

121 De Kruijf & Verheggen, 'Graveurs met Jezus als metgezel', p. 116-117; Verheggen 2006, 241-242: de prent werd tot ver in de achttiende eeuw verkocht, met onder andere de signatuur van Frederik de Wit. De initialen van Schelte zijn dan weggepoetst.

122 F. Mertens, *Van den Enden en Spinoza*, Voorschoten 2012, p. 11-12.

123 Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, p. 112-113 en 321 t/m 327.

124 Een 'peter' is in de katholieke traditie een tweede (pleeg)vader, deze is ook als zodanig bij het sacrament van de doop betrokken.

125 L. Marius en B. à Bolswert, *Amstelredams eer en opkomen, door de denckwaerdighe Miraklen aldaer geschied, aen ende door het H. Sacrament des Altaers, anno 1343*, Antwerpen Hendrick Aertssens 1639, f. 2r-2v.

126 Van Gelder, 'Rubens in Holland', p. 130.

daar groot, niet alleen in katholieke kringen maar ook bij vooraanstaande protestanten en bij het stadhoudelijk hof.¹²⁷ Zijn prenten werden volop door ambachtelijke schilders nageschilderd ten behoeve van decoratie van schuilkerken; alsmede in kleine devotionele tekeningen en gravures die voor privé-devotie dienden. Zulk kopieerwerk vindt ook zijn weerslag in de decoratie op paramenten en zilveren objecten. De Vlaamse barok, Rubens voorop, werd het beeldend voorbeeld voor de aankleding en decoratie van katholiek Noord-Nederlands erfgoed.

De rol van kruisreliëken in het Utrechtse verzet

Op 15 mei 1648 werd de Vrede van Münster getekend. Vanaf die tijd werden aan Noord-Nederlandse katholieken plaatselijk meer burgerlijke vrijheden gegund: overal in de Republiek werden nu schuilkerken gebouwd. Zij mochten hun godsdienst min of meer vrijelijk uitoefenen, mits zulks maar achter de gevels van huizen verborgen bleef.¹²⁸

In 1672 – het ‘rampjaar’ – viel het leger van Lodewijk XIV, gesteund door de bisschoppen van Keulen en Münster en onder aanvoering van de graaf van Luxembourg de Republiek binnen. Op 23 juni 1672 werd zonder al te veel tegenstand Utrecht veroverd. Een van de eerste bestuurlijke acties was de teruggave van de domkerk aan het katholieke volksdeel. Het verslag hierover van apostolisch vicaris Neercassel en anderen is door Genji Yasuhira in zijn proefschrift uit 2019 uitgebreid geanalyseerd.¹²⁹ Op 29 juni 1672 ontbood de kardinaal van Bouillon de burgemeesters ten Paushuize om mee te delen dat op gezag van Lodewijk XIV de katholieken de dom in gebruik mochten nemen.¹³⁰ Nog die avond verwijderden katholieken de preekstoel en andere gereformeerde zaken. Vanaf half negen tot middernacht luidden de kerkklokken.¹³¹ De volgende ochtend liepen priesters in vol ornaat naar het paushuis. Om negen uur arriveerde daar een priester – waarschijnlijk pastoor Van Brienen van de St.-Gertrudisstatie – in pontificale kledij met een kruis-beeld in zijn handen.

In een processieachtige optocht liepen allen naar de dom. Daar werd de kerk opnieuw ingewijd door de Franse kardinaal de Bouillon, die dit uitvoerde door wijwater op de zuilen te gieten. Volgens Neercassel namen 16.000 mensen deel aan de feestelijkheden die volgden. De katholieken huilden van vreugde.

127 Zie verder: Van Gelder, ‘Rubens in Holland’.

128 Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, p. 29 t/m 31. Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 72 t/m 80 en 83 t/m 90 nuanceert dit voor Utrecht waar nog steeds veel antikatholieke edicten werden uitgevaardigd.

129 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 162 t/m 175.

130 Paushuize, in het centrum van Utrecht, dank zijn naam aan de ‘Nederlandse’ paus Adrianus VI die het vanaf 1517 liet bouwen. Hij heeft er echter nooit gewoond.

131 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 164.

De Utrechtse dom wordt op 9-10 juli 1672 van alle protestantse objecten ontdaan en opnieuw ingezegend als een katholieke kerk. Links staan de klopjes klaar om de kerk te poetsen. Ets, gravure uit een reeks van vijf door Johannes Jacobsz van de Aveele, uitgegeven door Adriaen Schoonebeek, 1674-1675, 20,2 x 23 cm, Amsterdam Rijksmuseum inv. nr. RP-P-OB-82.191.

Een pamflettist, Tobias van Domselaer, benadrukte de rol van vrouwen, klopjes en begijnen bij de reiniging van de dom. Ze veegden, borstelden, schrobden en poetsten de kerk schoon zodat er geen spoor van ketterij of bedelarij meer te ruiken viel.¹³² Het Heilig Kruisgasthuis ontfermde zich over de gewonde Franse soldaten.¹³³

Het feest was evenwel van korte duur: op 23 november 1673 verlieten de Fransen Utrecht en de gereformeerde overheid hernam stad en dom. Van Brienen redde het kruis en bracht het onder in zijn schuilkerk. Nog geen jaar later stortte op 1 augustus 1674 bij een tornado het schip van de dom in, wat natuurlijk werd beschouwd als een straf van God.¹³⁴

132 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 166-168.

133 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 171.

134 A. Graafhuis & D.P. Snoep, *De Dom in puin. 1 augustus 1674*, catalogus Centraal Museum Utrecht 1974, p. 20-21.

Het kruis van Van Brienens, een zilveren crucifix met een relik van het Heilig Kruis. Het relik is gevat in goud in de voet in de vorm van een patriarchaal kruis. Ontbrekende stukje is opgevuld met goud (detail). Gemaakt door de Utrechtse zilversmid Wilem van Leusden, 1669, hoogte 89 cm, foto Museum Catharijneconvent, Richard de Beer.

De kruisreliken waren mogelijk al in 1654 in handen gekomen van Van Brienens. In het hoofdaltaar van de Gertrudiskathedraal trof onderzoekster De Kruijf bij reliken aldaar bewaard, een briefje aan dat werd geschreven door Van Brienens op 3 mei 1654.¹³⁵ Daarop een handgeschreven lijst met 41 locatierelieken die verband houden met het Heilig Kruis en die afkomstig zouden zijn uit Jeruzalem. Deze reliken worden nu nog – bij elkaar – in het altaar in een ovaal houten kistje bewaard. Mogelijk had hij deze verkregen uit de nalatenschap van Pieter Schade, die op 24 december 1653 was overleden.¹³⁶ Partikels van het Heilig Kruis liet Van Brienens verwerken in een nieuw zilveren kruis dat met goedkeuring van Neercassel op het altaar van de dom werd geplaatst.¹³⁷

Er doet nog een ander verhaal de ronde. Lodewijk XIV was zo trots op de inname van Utrecht, dat hij gouverneur Van Luxembourg als contraprestatie

135 De Kruijf, *Miraculeus bewaard*, p. 148: 'Het betreft hier deeltjes van de plaats waar Christus gevangen werd genomen, waar Pilatus het *Ecce Homo* uitsprak, waar de Engelen *Gloria in excelsis Deo* zongen, waar het Ware Kruis van Christus gevonden werd, van het huis van Simon de Leproos enzovoorts'. Document C-12.

136 Johannes Schade, de logische nieuwe custos, was op dat moment pastoor op het Begijnhof te Delft en niet in staat de familietraditie in Utrecht voort te zetten.

137 Smit, 'Het Collegium pastorum Ultrajectensium', p. 175 schrijft 'de stukjes van het kruis van Christus voegde hij samen op de wijze van het ouden zilveren kruis van de Domkerk en liet het nieuwe zilveren kruis er als een hoos omheen maken.'

in zijn naam vroeg om een stukje van het reliek. Van Brienen nam daartoe een klein deel uit het kruisreliëk.¹³⁸ Ter compensatie kreeg hij van de Franse koning blokjes puur goud om het ter vervanging van ontbrekende delen naast het kruisreliëk te plaatsen.¹³⁹ Het partikel zou naar de huiskapel van Versailles zijn gebracht. Een zoektocht naar deze partikels in Parijs is gestrand. De Franse revolutie heeft daar dermate huisgehouden dat de hoop dat het ooit tevoorschijn zal komen nihil is.¹⁴⁰

Het kruis is bewaard gebleven en staat bekend als het kruis van Van Brienen.¹⁴¹ Het is een staand zilveren kruis, met in de voet een compartiment met een gouden patriarchaalkruis, gevuld met de partikels én het klompje goud van Lodewijk XIV. Het beeld is in 1669 gemerkt en gemaakt door de Utrechtse zilversmid Willem Jansz. van Leusden. Mogelijk betreft het hier relieken die voorheen werden vereerd in de kapel van het Heilig Kruisgasthuis en/of de oude kruisreliëken uit de dom. Van Brienen liet – drie jaar vóór de Fransen de stad veroverden – een nieuwe reliekhouders vervaardigen. Het werd een kostbare zilveren houder, hetgeen de emotionele waarde van het reliek blijkbaar waardig was. Dat hij ervoor koos om de relieken te vatten in de vorm van een patriarchaalkruis, een kruis met twee dwarsbalken, had een lange traditie en betekenis in de katholieke kerk; het werd enkel in aartsbisdommen gebruikt. Beroemde middeleeuwse patriarchaalkruisen met Heilig Kruisreliëken bevinden zich in de schatkamer van de Sint Servaas in Maastricht en in Rome. De O.-L.-V.-basiliek in Maastricht schonk haar patriarchaalkruis met kruisreliëken in 1837 aan paus Gregorius XVI.

De verering van Kruisreliëken elders in de Republiek

Stond de adoratie voor de kruisreliëken in Utrecht op zichzelf? Deze vraag beantwoorden is lastig omdat de controversiële verering van een kruisreliëk in het geheim moest plaatsvinden. In de middeleeuwen werden op vele plaatsen

138 Het jaar dat de Dom opnieuw katholiek werd 1672/1673, was Van Brienen als plebaan aan de hoofdkerk verbonden.

139 Yasuhira, *Civic agency in the public sphere*, p. 174 schrijft hierover: 3 januari 1673 (N.S.), onthulde Van Luxembourg een ander plan dat hij had bedacht om Lodewijk XIV een vermeend fragment van het heilige kruisbeeld te presenteren dat hij in Utrecht had gevonden.

140 Met dank aan Richard de Beer voor de gegevens over het kruis. Claire Rousseau bracht mij in contact met Philippe Malgouyres, conservator en chef patrimoine Musée de Louvre, hij schreef: 'As I understand it, the first thing would be to check the source about the "gift" to the Sun King and the replacement by the "cube of gold", which doesn't sound too convincing. But, if it has indeed been the case and the relic transferred to France, or Versailles, such a small particle of lignum crucis, without reliquary, will be impossible to find or to identify with any certainty. Nothing was left from Ancien Régime relics in the Sainte-Chapelle, and, as Notre-Dame, I think it is a false track. So, you have to hope it exists somewhere in private hands with a label saying it comes from Utrecht, and wait for the miracle...'

141 Verhey, *Oud-katholiek kerkzilver*, p. 185, afb. 107: Verhey publiceerde hierin over het kruis en deze memorabele geschiedenis; het kruis werd in 1989 geëxposeerd op een tentoonstelling in museum Catharijneconvent, zie hiervoor de bijbehorende catalogus: P. Dirkse, *Kunst uit Oud-Katholieke Kerken*, Utrecht 1989, p. 58 en 100 (cat. nr. 114); De Kruijff, *Miraculeus bewaard*, p. 148 maakt er terloops melding van.

Reliek van het ware kruis of het kruis van Dagmar, afkomstig uit Drahm al (Engeland), in 975 (?) geschonken aan de Abdij van Egmond en aldaar in 1573 in veiligheid gebracht. Via de Haarlemse kanunnik Simon Gansius (Keulen) omstreeks 1605 geschonken aan aartshertogin Isabella van Spanje, 54,9 cm x 27,7 cm. De barokke reliquhouder van verguld zilver en email werd vervaardigd in de Zuidelijke Nederlanden 1617-1639, 82,5 x 47 cm, Brussel Goedelekathedraal.

reliëken van het Heilig Kruis vereerd, maar vrijwel overal stopte dat met de alteratie.¹⁴² Zelden is nog bekend waar het relik is gebleven, op een enkele uitzondering na, bijvoorbeeld het kruisrelik uit Egmond-Binnen dat vanaf het einde van de tiende eeuw aldaar werd vereerd.

Het werd vóór de verwoesting van de abdij in 1573 in veiligheid gebracht door de laatste abt Godfried van Mierlo, tevens bisschop van Haarlem. Petrus van Driel bracht het kruis naar Keulen naar een gevluchte Haarlemse kanunnik Simon Gansius, die het op zijn beurt schonk aan aartshertogin Isabella in Brussel; zij erkende het in 1605 als hét kruis van Egmond. Na haar dood in 1633 kwam het terecht in de St.-Goedelekerk in Brussel, waar het nu nog wordt bewaard.¹⁴³

142 P.J. Margry & C. Caspers, *Bedevoertplaatsen in Nederland*, 3 dln, Hilversum 1997-2000, vermelden in de latere Republiek vereringen van het H. Kruis in Appingedam, Beesd, Delft, Den Haag, Dordrecht, Eikenduinen, Egmond-binnen, Ellewoutsdijk, Enkhuizen, Haastrecht, Hinkelenoord, Sneek, Tholen, Valkenburg (Z-H), Vlaardingen en Wageningen. In Brabant in Gemert, 's-Hertogenbosch, Hooionk, Rijsbergen en Sprundel. In Limburg in Grevenbricht, Stein en Wyck.

143 J. Vis, 'Egmond-Binnen', in: P. J. Margry & C. Caspers, *Bedevoertplaatsen in Nederland*, dl 1, 335-336, Hilversum 1997-2000, p. 335-336; Janssen, *The Dutch Revolt*, p. 143; A. van Ypersele de Strihou, *De kerkschat van de Sint-Michiels en Sint Goedelekathedraal te Brussel*, Brussel 2000, p. 35-44. Het kruis heet in Brussel het kruis van Drahm al, naar de Angelsaksische herkomst (11e eeuw). In Nederland is het bekend als het kruis van Dagmar. Opmerkelijk is dat in de Vlaamse publicaties over het kruis van o.a. van Ypersele de Strihou het verhaal over Egmond niet of nauwelijks in de (verwervings-) geschiedenis van het kruis is opgenomen. In Brussel werd 1617-1639 een kostbare houder voor het kruis vervaardigd.

Niet opgenomen in het bedevaartlexicon – kennelijk van weinig belang – is de verering van een relik van de doornenkroon en een splinter van het Heilig Kruis te Haarlem. Daarover is een acte bewaard uit 1632 in het archief van het begijnhof. In die periode ging pastoor Jan Albert Ban (1597-1644) voortvarend te werk om het begijnhof in oude glorie te herstellen. Ban, die goede contacten onderhield met Leuven en daar net als Benedictus van Haefthen had gestudeerd, werd in 1630 benoemd tot geestelijk vader van de begijnen.¹⁴⁴ In 1628 was hij benoemd tot kanunnik van het kapittel van Haarlem.¹⁴⁵ Hij is vooral de geschiedenis ingegaan als componist en correspondeerde daarover met leden van de Muiderkring, waaronder Constantijn Huygens.

De akte is gedateerd 18 maart 1632. Op die dag kwamen exclusief katholieken samen om als een soort ‘oral history’ te getuigen van de echtheid van de aldaar bewaarde relieken van de doornenkroon en het Heilig Kruis. Alsof het om een notarieel document gaat noteerde pastoor Jan Albert Ban getuigenverklaringen die moesten aantonen dat het hier authentieke, lang voor de Beeldenstorm verworven en behouden relieken betrof.¹⁴⁶ De verklaringen werden opgesteld in het bijzijn van de kanunniken Joannes Buggaeus en Joannes Reevius. De belangrijkste getuige was de 82-jarige Elisabeth Verhagen (zij tekende de akte als Lysbet Claes), de laatste nog levende zuster van het Michielsconvent in Haarlem en volgens het document nog helder van geest en geheel bij de tijd.¹⁴⁷ Op de vraag waar het zilveren kruisje vandaan kwam met daarin een stukje van het Heilig Kruis en een doorn uit Christus’ kroon vertelde zij dat het afkomstig was uit haar klooster. Het was geschonken door de Heer van Heemstede (kruis) en door Willem van IJzendoorn (doorn), afstammelingen van het edele geslacht Decima. Het werd bewaard in een verguld Fries zilveren kruisje.

‘Ende dat die voorschreven edele heeren waren gebooren uijt de geslachte Decima uyt Vrieslandt. Want by myn tijdt in ons clooster noch een Jouffrouw geweest is van die Stamme genaemt Barbara Jouwes van Decima, aldaar mede geprofessyt die ick wel gekent hebbe out naar mijn gissings omtrent tachtig jaaren, welck is gestorven int eerste jaar doen ik professy dede anno 1572.’

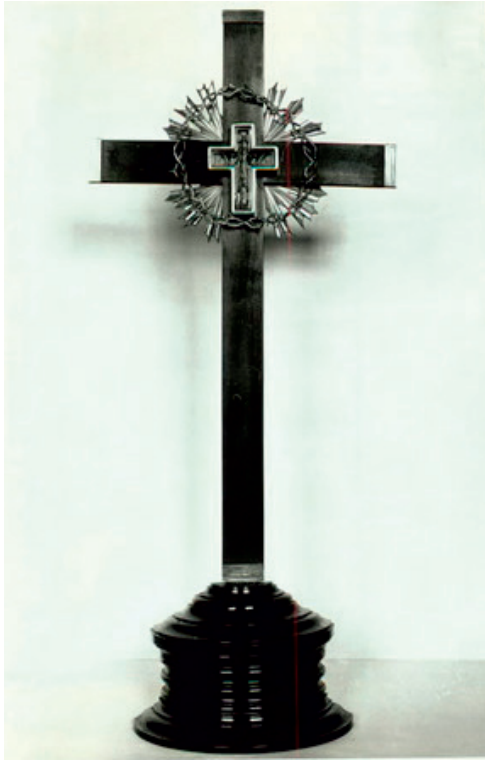
In haar klooster werden de kleinoden bewaard in een speciale sacristiekast. Op de kerkelijke hoogtijdagen Pasen, Pinksteren, Kerstmis, Allerheiligen en de feestdagen van het Heilig Kruis werden zij in processie rondgedragen en daarna tentoongesteld op het altaar. Op Drievuldigheidsdag werd het uitgeleend aan Sint-Bavo en stond de hele dag tot zonsondergang op het altaar van het hoogkoor, met daaromheen vier priesters. Door de relik en

144 P. Dirkse, *Begijnen, pastoors en predikanten. Religie en kunst in de Gouden Eeuw*, Leiden 2001, p. 151. Zie voor de archiefstukken over het Haarlemse begijnhof: C.J. Gonnet, ‘Het archief van het begijnhof te Haarlem’, in: *Bijdragen voor het Bisdom Haarlem* 10 (1882), p. 116-169: i.h.b.. p. 124.

145 Dirkse, *Begijnen, pastoors en predikanten*, p. 151.

146 Noord-Hollands Archief, Bisdom Haarlem, betreffende staties en kloosters te Haarlem Inv.nr: 420, zie ook Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, p. 193.

147 ‘Kind van Nicolaas, geboren te Olmen, nabij Diest gelegen in het Diocees van Mechelen. Geprofest voor zestig jaar in het convent van St. Michael in de Derde regel van St. Franciscus in de stad Haarlem.’

Reliekhouders met theca in de vorm van een kruis waarin zich zeer waarschijnlijk het reliek van het kruis en de doornenkroon bevindt, ebbhout met zilveren delen, W. Voet (Haarlem) 1850-1875, 64,2 x 51,4 x 27,9 cm. Utrecht Museum Catharijneconvent inventarisatie SKKN 1987.

de andere daar uitgestalde relieken te kussen kon men er een aflaat mee verdienen. Dirk de Vries, burgemeester van de stad Haarlem ('all hoe wel sy geus ende niet catholyck en was') heeft goederen uit het klooster in zijn huis in een kist verborgen en bewaard, waaronder het kruisdeeltje met de doorn. Lysbeth had samen met haar medezuster Catharina Rutten en haar geestelijk leidsman Rombout Bossegaert moeten vluchten naar Den Haag, waar hij schoolmeester werd en zij zijn huishouden verzorgden. Na terugkeer naar het Haarlemse begijnhof hadden ze alle goederen teruggekregen van Dirk de Vries. Tijdens de Bestandsjaren werden ze weer ter verering op het altaar geplaatst. Na afloop daarvan werd het kruis noodgedwongen weer in de kist gestopt en ondergebracht bij Andries van der Horst. In 1622 keerde het terug naar het Begijnhof, waar het sindsdien weer in ere werd gehouden.

Behalve Liesbeth getuigden nog de twee zusters Petronella Lamberti uit het Ceciliaklooster in Haarlem en Maria Bernardi: zij hadden het kruis in 1572 nog gezien én op het altaar in Sint-Bavo gekust, waar het door de vier priesters werd bewaakt. Tot slot getuigde zilversmid Arent Lamberse. Hij had het kruis zes jaar of daaromtrent eerder geopend en schoongemaakt op verzoek van Gerard de Witte, pastoor van het begijnhof.

Van dit kruis zijn in de zeventiende eeuw nergens sporen achtergebleven. Als anderhalve eeuw later in 1771 een inventarisatie van het bezit van het Haarlems begijnhof wordt opgetekend staat het omschreven als 'Een silveren remonstrans bij wijze van eene doorn, waarin nu het stukje van het H. Kruis bewaard wordt'.¹⁴⁸ Het bevindt zich dan in de kapel ('klijne kerk') van het begijnhof. In 1987 werd in de Josephkerk (die voortkwam uit de schuilkerk van

148 Noord-Hollands archief, Archief van het begijnhof, 2106, inv. nr. 60 (opgemaakt 9 maart 1771).

Reliekhouders met doorn van de doornenkroon en splinter van het Heilig Kruis. Reliekhouders zeventiende eeuw, foto: website St.-Agneskerk Amsterdam.

het begijnhof) een reliekkruis van ebbenhout en zilver geïnventariseerd met een theca in de vorm van een kruis en met een reliek van de doornenkroon. Dit kruis werd vervaardigd omstreeks 1850-1875. Het lijkt er dus op dat ook dit reliek, nu in een nieuwe houder, bewaard is gebleven. Het verhaal erachter behoort inmiddels niet meer tot het collectieve geheugen van de kerk.¹⁴⁹

Tot op de dag van vandaag wordt een vergelijkbare reliek met een stukje van het kruis en een doorn vereerd en rondgedragen in processie in de St.-Agneskerk in Amsterdam. Het verhaal dat daarbij wordt verteld is dat het in 1660 door een edelman, Frans Testa, is gered uit de brandende St.-Franciscuskerk in Constantinopel. In 1935 is het door de familie aan de kerk geschonken, waar het wordt uitgesteld in een authentieke zeventiende-eeuwse reliekhouders in de vorm van een cilindermonstrans.

Conclusie

Verhalen over de familie Van Haeften en hun portretten hebben de geschiedenisboeken over de Tachtigjarige Oorlog niet gehaald. Een reden daartoe zou kunnen zijn dat onderzoek vaak geografisch werd 'afgebakend' en dan ophield bij de grens van de Republiek, al dan niet met de Generaliteitslanden. Dat de katholieke denominatie het héle oude katholieke Brabant als deel van de Nederlanden bleef beschouwen werd daarbij niet of weinig meegenomen. De laatste jaren is daar verandering in gekomen. In recente studies van onder meer Geert Janssen, Judith Pollmann en Carolina Lenarduzzi wordt de geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog en de daarmee gepaard gaande migratie in een breder internationaal perspectief geplaatst. Zij besteden daarbij ook aandacht aan de gemarkeerde identiteit van Nederland.¹⁵⁰

Benedictus van Haeften heeft met zijn spirituele prentenboekjes juist door de samenwerking met de topkunstenaars Rubens, Boëtius à Bolswert, Cornelis Galle en Karel van Mallery geschiedenis geschreven: zij zijn over de hele wereld verspreid, uitgegeven, vertaald en gekopieerd. Al daarvoor was Rubens' leermeester Otto van Veen (1556-1629), Leids patriot, humanist, katholiek en intellectueel, actief in een dergelijk ondersteunend, kunstzinnig verzet tegen de machthebbers in de Republiek. Overal in Europa en Zuid-Amerika duiken geschilderde kunstwerken op, geïnspireerd op de gravures van hun geëxporteerde meesterwerken. Benedictus van Haeften schreef veel van zijn werken in het Latijn, de humanistische wereldtaal van de vroegmoderne tijd. Het heeft zijn roem in Nederland zeker beperkt, maar zijn mondiale bekendheid vergroot. In tegenstelling tot andere, al of niet gedwongen, 'vluchtelingen' als paus Adrianus VI, Erasmus, Canisius en Hugo de Groot, wordt hij hier niet echt als een Nederlandse schrijver en erflater herinnerd.

149 Of het kruis ook nu nog tot de inventaris van de kerk behoort is niet duidelijk, de huidige pastoor zegt het niet te kennen.

150 Pollmann, *Catholic identity*, Janssen, *The Dutch Revolt* en Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, p. 12-13 en 287 t/m 292.

Clarissen in aanbidding vaar het Heilig Sacrament; *Virgo Religiosa S. Clara* uit de reeks *Specvlvm Virginitatis*, devotieprent gegraveerd door Hieronymus Wierix, 1563-vóór 1619, 9,2 x 5,4 cm, Amsterdam Rijksmuseum inv. nr. RP-P-OB-67.016.

Het is tegenwoordig in menig katholieke kerk weer gebruikelijk om samen te komen ter aanbidding van het Heilig Sacrament in een monstrans. De gedachte hierachter is dat brood en wijn bij de transsubstantiatie zijn veranderd in Christus' aanwezigheid. Het ritueel verbindt gelovigen met elkaar en dient ter inspiratie, troost en toewijding voor de mediterende katholiek die Christus zintuigelijk kan zien en bij wijze van spreken kan 'aanraken'. In dergelijke context was ook eeuwenlang de verering van het Heilig Kruisreliëk gangbaar: dichter bij Christus' lijden kon de gelovige immers niet geraken.

Metaforen en symbolen zijn cruciaal in religieuze kunst. Het kruisreliëk was een tastbaar 'bewijs' van het lijden van Christus. In Nederland heeft men, mede onder invloed van de reformatie, door de ongeloofwaardigheid van de 'echtheid' van al die zogenaamde kruisreliëken al relatief vroeg de verering verlaten: de aanbidding van het Sacrament was als alternatief veel minder controversieel. In zijn *Traité des reliques* (1543) hekelde na Zwingli vooral Calvijn reeds de verering van kruisreliëken omdat er een 'schip' mee kon worden gevuld. Deze (terechte) kritiek ten spijt beschouwde men kruisreliëken in de zeventiende eeuw als een machtig contrareformatorisch 'instrument', ook om de eeuwenoude identiteit van Utrecht te borgen. Evenzeer was het kruisreliëk een symbool hoezeer katholieken zich met de eeuwenoude tradities van de stad verbonden voelden.¹⁵¹ Daarvoor hebben de Van Haefkens zich strijdbaar ingezet.¹⁵²

In de literatuur wordt Keulen meestal aangehaald als het ideologische centrum van waaruit de support voor de Republiek plaatsvond. Dat doet evenwel afbreuk aan het belang van de patriottische priesters, monniken en kunstenaars in de Zuidelijke Nederlanden, die op creatieve wijze in de oorlog moralistisch infiltreerden. Kunstwerken in de vorm van schilderijen, grafiek, boeken en prenten werden door de gereformeerde overheid gedoogd, waren vrij verhandelbaar, ook al steunden zij het contrareformatorische offensief. Niet éénkel reliëken werkten als identiteitsmarkers van de katholieke denominatie. Zij dienen in samenhang met andere materiële, beeldende én geschreven bronnen te worden gezien en bestudeerd. De invloed van Vlaanderen en het omringende Rijnland zou in de Nederlandse (kerk)geschiedenis daarbij verder kunnen worden geïntegreerd. Overgeleverde religieuze *memorabilia*, vaak met de ingegraveerde namen van schenkers, kan men met recht beschouwen als een soort van 'reliëken', omdat ze zijn vervaardigd en geschonken met de intentie van herinnering, verering en verbinding met het eeuwig leven. De materiële voorwerpen vertellen een verhaal en zijn te beschouwen als *change markers* in de (kerk)geschiedenis.¹⁵³

151 Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, p. 199.

152 In Utrecht waren meerdere reliëkenredders, zoals bijvoorbeeld de familie Van Montzima: De Kruijf, *Miraculeus bewaard*, p. 89-171; Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, p. 186 en 121 (nt. 131-132).

153 C. Mudde, *Rouwen in de marge. De materiële rouwcultuur van de katholieke gemeenschap in vroegmodern Nederland*, dissertatie Utrecht 2018, p. 33: de term *change marker* werd hierin geïntroduceerd als voorwerpen die duidelijk laten zien dat er een verandering gaande was. Bijvoorbeeld omdat er sprake was van een wezenlijk andere toevoeging in beeld of tekst. Zie voor religieuze *memorabilia*: Eekhout, *Memorabilia van de Tachtigjarige Oorlog*, p. 12 t/m 20.

Terug naar het familieportret dat dit hele verhaal in gang heeft gezet. De man links – Benedictus (Jacob) van Haefden – heeft in de loop der tijd bekendheid en veel waardering gekregen. Heel anders verliep het met de drie ingetreden zusters Joostgen, Johanna en Elisabeth, die vrijwel anoniem zijn gebleven. De emblemataboekjes *Schola Cordis* en *Regia via Crucis* bedoelde Benedictus van Haefden vooral voor vrouwelijke religieuzen zoals zij. Als zielzorger, geestelijk leidsman en als broer van de drie ingetreden zusters was hij nauw betrokken bij de vorming en educatie van hun levens en dat van andere vrouwelijke religieuzen rond Aalst. Vervolgonderzoek zou over déze Van Haefdens moeten gaan: als exponenten van patriciërsdochters, die bewust niet trouwden en kozen voor een spiritueel leven in de Zuidelijke Nederlanden. Interessant is om die migratiebeweging te vergelijken met geestelijke maagden die er juist voor kozen om in de Republiek te blijven. De wisselwerking en soms het contrast ertussen is een nog onontgonnen terrein. Opmerkelijk is hoeveel vrouwen in de Nederlanden in de zeventiende eeuw de maagdelijke staat als ‘bruid van Christus’ prefereerden.¹⁵⁴ Vlaanderen kende een hernieuwde bloei van kloosters en begijnhoven. Deze vrouwen leefden – idealiter – ascetisch en ootmoedig, onafhankelijk blijvend van een (potentiële) echtgenoot; in een huwelijk waren zij immers ondergeschikt en wilsonbekwaam ten opzichte van de man. De deugdzaame navolging van Christus, ‘rolmodel’ Maria en van (vooral vrouwelijke) heiligen vulde hun spirituele leven. Hoe deze vrouwen in noord en zuid zich hebben ingezet voor ziekenzorg, meisjesonderwijs, opvang van wezen en overige sociale ‘werken van barmhartigheid’ vooral in de steden is óók onderdeel van onze beschaving en geschiedenis.¹⁵⁵ Zij waren veelal geletterd (vaak óók in het Latijn) en staan aan de basis van de huidige vrouwenemancipatie, hoe moeilijk en complex het soms nu nog voor ons is om hun ‘kuise’, veelal sobere levensstijl te begrijpen. De vele, soms ontroerend naïeve, stichtelijke boekjes en prenten waar de passie en liefde vanaf straalt, kunnen ertoe bijdragen meer begrip en waardering voor deze ‘vergeten’ groep sterke vrouwen te wekken. Onderzoek naar schenkingen van zilver en materieel erfgoed aan (schuil)kerken en kloosters, naar het vervaardigen van devotionalia waaronder reliektuintjes, textiele handwerken; hun intellectuele ontwikkeling aan de hand van kunst, prenten, boeken en manuscripten en sociale bijdragen aan de samenleving zijn meervoudige aanknopingspunten voor verder onderzoek.

154 Monteiro, *Geestelijke maagden*, p. 55.

155 Zie ook C. Kooi, ‘Catholic Women in the Dutch Golden Age’, in Amy E. Leonard & D. M. Whitford (eds.), *Embodiment, Identity, and Gender in the Early Modern Age*, London & New York 2020, p. 154.

Abstract

From 1568, the Eighty Years' War against the ruling Spanish Habsburgs raged in the Netherlands. After a temporary peace – 'Het Bestand' between 1609 to 1621 – fighting resumed in the border region of the Dutch Republic and the Southern Netherlands. The new stadholder Frederik Hendrik of Orange Nassau conquered northern parts of Brabant and some urban enclaves in Limburg.

The fall of Den Bosch in 1629 was a disaster for Catholic Brabant. From the Southern Netherlands, an artists' resistance began, led by none other than Peter Paul Rubens. Together with Catholic artists from the Northern Netherlands, he started an offensive to support and console his fellow believers. With the help of paintings, graphics (including millions of devotional prints), *catholica* (pious books) and relics, a moralistic, counter-reformist offensive was carried out. In 1619, the Reformed had definitively conformed to the doctrine of predestination: they resolutely rejected the Catholic ideology of virtue and good works with its heavenly reward and the Catholic spirituality and imagination.

A recently discovered family portrait from 1613 of the Utrecht Catholic patrician family Van Haefen forms the starting point of this contribution. In it, Anthonius and Anna Van Haefen and their children are grouped around the crucified Christ; in the background, a procession or pilgrimage of a group of people is painted. The family must have played an important role in hiding and passing on relics of the Holy Cross, which had been venerated in Utrecht since the Middle Ages. In addition to the two parents, three nuns are depicted in the devout family portrait: Joostgen, Johanna and Elisabeth, who had entered the convent of the Victorines of Blijdenberg in Mechelen. Son Jacobus (monastic name Benedictus) became a Benedictine and later achieved fame as provost of the Affligem abbey and as author of emblematic and theological works that were translated and distributed worldwide. To embellish his abbey, he worked closely together with leading artists. Rubens painted a monumental altarpiece of the Carrying of the Cross (569 x 355 cm): it can be seen as a sign of consolation for the oppressed Catholics in the Republic, but also as a politically inspired statement against the violence of the reformed regime. The painting is now in the depot of the Royal Museums of Fine Arts in Brussels.

Only daughter Maria married: with the devout Catholic Pieter Schade. Through her descendants, the family portrait was passed on from generation to generation until today.

PERSONALIA

Charles M.A. Caspers (1953),
wetenschappelijk medewerker Titus
Brandsma Instituut.
charles.caspers@gmail.com

Hans Geybels (1971), docent theo-
logie aan de Katholieke Universiteit
Leuven.
hans.geybels@kuleuven.be

Jeroen Reyniers (1989), weten-
schappelijk medewerker bij het
Koninklijk Instituut voor het *Kunst-
patrimonium* en free-lance onderzoeker
bij *Erfgoed! - Kunsthistorische studies*.
jreyniers@gmail.com

Mark Van Strydonck (1951), hoofd
van het radiokoolstofdateringslabo-
ratorium op rust, KIK-IRPA (Kon.
Instituut voor het Kunstpatrimo-
nium).
marbolleke@telenet.be

Evelyne M.F. Verheggen (1960),
erfgoeddeskundige en cultuurhistori-
ca voor religieus erfgoed.
everheggen@kpnmail.nl

Inleiding

Hans Geybels, Wat rest van heiligheid. Relieken in de Nederlanden 201

Wetenschappelijke artikels

Jeroen Reyniers, Relieken en reliekschatten van Sint-Ursula en de elfduizend maagden in Belgisch Limburg 207

Charles M.A. Caspers, Het gebeente van Liduina van Schiedam (1380-1433) 243

Evelyne Verheggen, Religieuze kunst als verzet en troost in de Tachtigjarige Oorlog. Een portret van de Utrechtse patriciërsfamilie Van Haefen 261

Hans Geybels, De reliekfabriek. Massaverspreiding van relieken in de 19e en de 20e eeuw 315

Essay

Marc Van Strydonck, Gedateerde heiligen: 30 jaar ¹⁴C-onderzoek op relieken en aanverwante objecten, een overzicht 339

Besprekingen

* Alfons K.L. Thijs, *Komt pelgrims, komt hier. Devotioneel drukwerk voor bedevaartplaatsen in Vlaanderen en Brabant (1500-1850)* (Evelyne M.F. Verheggen) 357

* Damien Labadie, *L'invention du protomartyr Étienne. Sainteté, pouvoir et controverse dans l'Antiquité (Ier-VIe s.)* (Hans Geybels) 361

* Tine Van Osselaer (red.), *The Devotion and Promotion of Stigmatics in Europe, c. 1800-1950. Between Saints and Celebrities* (Hans Geybels) 363

* Mark Van Strydonck, Jeroen Reyniers en Fanny Van Cleven, *Relics @ the Lab. An Analytical Approach to the Study of Relics* (Hans Geybels) 366

Personalia

368

